

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
А. А. АЛТМЫШБАЕВ атындагы
ФИЛОСОФИЯ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 09.22.657

Кол жазма укугунда
УДК: 165.742 (575.2) (043.3)

Жумагулов Токтоке

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙЛОМУНДАГЫ
ГУМАНИЗМ**

09.00.03 – философиянын тарыхы

Философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек - 2023

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун улуттук жана чет элдер философиясы бөлүмүндө аткарылган.

Илимий консультанты: Мукасов Ысманалы Мукасович,

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, философия илимдеринин доктору, профессор, А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун улуттук жана чет элдер философиясы бөлүмүнүн башчысы;

Расмий оппоненттер: Исаков Кубанычбек Абдыкадырович,

философия илимдеринин доктору, Ош мамлекеттик университетинин Философия жана саясат таануу кафедрасынын башчысы;

Киютин Валерий Григорьевич,

философия илимдеринин доктору, профессор;

Усупова Чолпон Сабыровна,

философия илимдеринин доктору, И. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын Философия жана коомдук илимдер кафедрасынын башчысы.

Жетектөөчү мекеме:

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Философия жана гуманитардык дисциплиналар кафедрасы. 720003, Бишкек ш., Т. Саманчин көчөсү, 10.

Диссертациялык иш 2024-жылдын 26-январында саат 13:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтуна жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдеринин доктору (кандидаты), маданият таануу жана искусство таануунун кандидаты окумуштуулук даражаларды изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй просп. 265-а. Коргоонун идентификатору: <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй просп. 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 25-декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, философия
илимдеринин кандидаты, доцент

Алымкулов З. А.

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Теманын актуалдуулугу. Постсоветтик Кыргызстанда, коомдук болуштун өзгөрүүсү менен, коомдук турмуштун бардык тармактарында, анын ичинде рухий чөйрөдө да өзгөрүүлөр ишке ашып жатат. ХХI кылым – ааламдашуу кылымы. Ушундан улам, өнүгүүнүн өзөгүн – өзүбүздүн кайталангыс жактарыбызды, бизди биз кылып турган өзгөчөлүктөрүбүздү сактап калууга көмөкчү боло турган уңгуну табуу зор мааниге ээ. Дегинкисинде, ааламдашуу жараяны өзү менен кошо дүйнөнүн бардык өлкөлөрү үчүн көптөгөн маселелерди алып келди; алардын бири төмөнкү эки тенденциянын – дүйнөнү бир өңчөйлөштүрүү жана ар бир элдин өзүнүн этностук жүзүн сактап калууга умтулуу тенденцияларынын таймашы болуп саналат. Ар тараптуу, туташ керилөөнүн (кризистин) шартында кыргыз элинин миндеген жылдык турмуш тажрыйбасынын негизинде иштелип чыккан гуманисттик идеалдарына болгон муктаждык аябагандай артууда. Кыргыз элинин көптөгөн кылымдарга созулган көчмөн, андан соң отурукташкан турмуш өткөрүп келген убактарда, ошондой эле Советтик мезгилде иштелип чыккан гуманисттик казынасы абдан бай. ХХ кылымдын аягы ХХI кылымдын башына мүнөздүү болгон ааламдашуу процесси гуманисттик көз караш, идеал жана аларга байланыштуу баалуулуктарга өз түзөтүүлөрүн киргизип жатат. Ааламдашуу, коомдук кубулуш катары, адамзат турмушунун көптөгөн жактарын бир өңчөйлөштүрүүгө, Батыш дүйнөсүнүн нравалык-укуктук артыкчылыктарынын (приоритеттеринин) таңууланышына алып бара жатат. Мына ушул салттуулукту сактоо жана жаңыланууну камсыз кылуу аракеттери менен байланышкан маселелер тутуму окмуштуулар тарабынан толугу менен терең жана ырааттуу талдоого алынышы зарыл.

Гуманизм көп илимий дисциплиналардын: саясат таануу, социология, этика, тарых, психология жана педагогиканын объектиси болуп эсептелет. Ошентсе да, философиялык өнүгтөн иликтөө гана гуманизм жана анын көрүнүштөрүн ар тараптуу, толук ачып бере алат. Гуманизм феноменин философиялык жактан изилдөөнүн пайдубалы аны тарыхый-философиялык

контекстте талдоого алуу болуп саналат. Кыргыз элинин өткөн доорлорго таандык гуманисттик ой-корутундуларын тарыхый-философиялык жактан изилдөө: *биринчиден*, анын бүткүл дүйнөлүк гуманисттик процесстеги ордун жана милдетин тереңдете чечмелөөгө шарт түзүп берет, анткени, элдин гуманисттик ойломунун өнүгүшүн анын өткөн доорлордогу рухий турмушунун алгылыктуу тажрыйбаларын талдабай туруп аныктоого мүмкүн эмес; *экинчиден*, аны адамдын жана коомдун мындан аркы интеллектуалдык-маданий жана адап-ахлактык өнүгүшү, жаштарды гуманизм принциптеринин негизинде тарбиялоо үчүн натыйжалуу колдонууга жол ачат; *үчүнчүдөн*, кээде Батышта байкала калган, айрым Чыгыш элдеринин мурдатан келе жаткан философиялык-гуманисттик ойломунун мүмкүнчүлүктөрүнө ишенбөөчүлүк менен мамиле кылган көз караштарды жокко чыгарууга көмөкчү болот.

Акыркы мезгилде кыргыз элинин гуманисттик ой казынасын тарыхый-философиялык өңүттөн изилдөөнүн алгачкы кадамдары жасалып жатканын белгилеп кетишибиз абзел. Бирок, кыргыз элинин байыркы доордон ушул күнгө чейин тутунуп келген гуманисттик идеяларынын тарыхый өнүгүшүн, концептуалдык жактан алганда, өткөн замандардагы гуманисттик процесстин этаптарынын ички байланыштарын жана гуманисттик ойдун эволюциясынын негизги тенденцияларын ачып берген илимий эмгектер али жокко эсе.

Мына ушул айтылгандарга таянсак, кыргыз элинин байыркы доордон азыркы күнгө чейинки өнүктүрүп келген гуманисттик идеяларын тарыхый-философиялык жактан изилдөөнүн өзгөчө актуалдуу экендигинде шек жок.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий – изилдөө иштери менен болгон байланышы. Тема Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты болуп кыргыз элинин байыркы замандан ушу күнгө чейинки гуманисттик ойлорунун калыптанышын жана өсүп-өркүндөөсүн иликтөө болуп эсептелет.

Ушуга байланыштуу, диссертациялык иштин алдына төмөнкү милдеттер коюлду:

1. адамды окуп үйрөнүү – гуманизмдин негизги чен-өлчөмү;
2. гуманизмдин көз караштык маңызын ачып берүү;
3. Борбор Азиянын элдеринин философиялык ойломундагы гуманисттик идеяларды изилдөө;
4. байыркы кыргыз элинин көз карашындагы гуманизмдин булактарын таап чыгуу;
5. Орто кылым ойчулдарынын гуманисттик идеяларын талдоого алуу;
6. Х I X к. жана XX к. башына таандык кыргыз акындарынын чыгармачылыгындагы гуманисттик тенденцияларды иликтөө;
7. XX к. 40-жылдарына чейинки ойчулдардын чыгармаларындагы гуманизм идеяларын ачып берүү;
8. гуманизм маселелеринин XX кылымдын 40–90 жылдарындагы профессионал философтор тарабынан изилденишин көрсөтүү;
9. постсоветтик мейкиндиктеги философтордун гуманизм маселелерине арналган илимий эмгектерин талдоого алуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы болуп, тема боюнча аткарылган изилдөөлөрдүн жана булактардын, анын ичинде, илимий айлампага киргизиле элек булактардын негизинде кыргыз элинин байыркы убактардан тартып азыркы учурга чейин өнүктүрүп келген гуманисттик ойлорунун генезиси жана эволюциясы алгачкы ирет комплекстүү тарыхый-философиялык талдоого алынды. Ал төмөндөгүчө ишке ашырылды:

- адам гуманизмдин эң башкы чен-өлчөмү катары каралды;
- чыгыш мусулман элдеринин дүйнөгө болгон көз караштарынын гуманисттик өңүттөрү (аспектилери) ачылып берилди;
- парс-арап тилдүү ойчулдардын эмгектериндеги гуманизм идеялары изилденди;
- гуманизмдин кыргыз элинин философиялык ойломундагы башаттары ачылып берилди;

– гуманисттик ой Орто кылым маданиятынын контекстинде талдоого алынды;

– XIX к. жана XX к. башталышындагы ойчул акындардын чыгармаларындагы гуманисттик идеялар иликтенди;

– совет бийлиги орногондон кийинки доордогу акындар чыгармачылыгындагы гуманисттик тенденциялар ачылып берилди;

– алгачкы профессионал жазуучу жана акындардын чыгармачылыгында гуманисттик ойлордун чагылдырылышы көрсөтүлдү;

– алгачкы профессионал философтордун гуманизм маселелерин изилдөөгө арналган илимий эмгектери талдоого алынды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациялык иштин негизги жоболору кыргыз элинин философиялык ой пикирин тереңирээк изилдөөдө анын негизги аспектилерин жана өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө, аныктоодо, руханий баалулуктарды түзүлүшүндөгү рационалдуу, гуманисттик идеяларды аныктоодо колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн натыйжалары окуу, билим берүү процессинде жана Кыргызстандын жаш муундарынын руханий дүйнөсүн байытууда жана аларга тарбия берүү багытында пайдаланса болот.

Илимий иштин материалдары, теориялык жоболору жана методологиялык кортундулары өлкөбүздүн жогорку окуу жайларынын студенттери жана аспиранттары үчүн философиянын тарыхы, маданият таануу, педагогика, этика жана эстетика маселелери боюнча окулган лекцияларда жана семинардык сабактарда пайдаланылышы ыктымал.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору. Кыргыз элинин гуманисттик ойлорун тарыхий-философиялык жактан баштан аяк изилдөөнүн жыйынтыктары диссертациялык иштин төмөндөкү жоболорун коргоого алып чыгууга мүмкүнчүлүк берет:

1. гуманизм бул – адамды эң жогорку чен-өлчөм катары карап, анын укуктары менен кадыр-баркын, бакты-таалайы менен эркиндигин, өз

жөндөмдүүлүгүн көрсөтүү жана аны өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн тааныган көз караштардын системасы;

2. кыргыз элинин гуманисттик ойлору, кошуна жашаган башка элдердин гуманисттик ойлору менен карым-катышта өнүккөн. Бул карым-катыштын парс тилдүү элдердин рухий маданияты менен ишке ашкандыгын ачык көрүүгө болот. Реалисттик салттардын тараптарлары Фирдоуси, Саади, Руми, Джами жана Навоинин чыгармаларынын кыргыз гуманизмине тийгизген таасири абдан натыйжалуу болгон. Аларга коомдун жана жаратылыштын ар кыл кубулуштарынын маңызын аңдап билүүгө; адам акыл-эсин, алдыңкы маданият жана билимдеги жетишкендиктерин урматтоого; теория менен практиканы байланыштырып, ошол замандагы коомго таандык социалдык маселелерди объективдүү, гумандуу жолдор менен чечүүгө умтулгандык мүнөздүү болгон;

3. изилдөө жүргүзүлүп жаткан мезгил аралыгында кыргыз элинин гуманисттик ойлому туруктуу мүнөзгө ээ болгон. Кайсы доорду албайлы, гуманисттик ойлор: дүйнө жана адам тууралуу алгылыктуу билим жетишкендиктерине таянып жана коомдун руханий маданиятынын байышы менен тыгыз байланышта өнүгүп отурган. Алар жаратмандык күчкө ээ болуп, көп кылымдар бою элдин өз алдынчалыгын мүмкүн болушунча ойготуп, жандандырып, ачып жана өнүктүрүп келген;

4. адамдар байыркы убактардагы жашоо процессинде өздөрүнүн тышкы чөйрө менен болгон реалдуу карым-катышын аныктоого жана аны түшүнүүгө, адамдын табигый жана коомдук маңызын билүүгө далалаттанышкан. Ушундан улам, кыргыз элинин ата-бабаларынын дүйнөнү рухий жактан өздөштүрүү процессинде, биринчи иретте, элдик ойломдун бардык типтерин камтыган, байыркы адамдардын көз карашы милдетин аткарып, алардын аң-сезиминде, туура ой жүгүртүүнүн жана акылмандыктын өрнөгү катары эсептелген мифтерде, исламга чейинки ишенимдерде жана эмпирикалык билимдерде орун алган гуманисттик ойдун башаттары келип чыккан;

5. орто кылымдагы кыргыз гуманисттик ойлору негизинен, Кет-Бука, Асан-кайгы, Толубай-сынчы, Санчы-сынчынын ырларында оозеки өнүктүрүлсө да, ал жазма булактарда да – Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкаринин эмгектеринде чагылдырылган. Ошол тарыхый мезгилде кыргыздар жаратылыш жана коомдук кубулуштардын мыйзамдарын түшүндүрүүдө чындыкты үстүртөн гана билүү менен чектелбестен, анын түпкү маңызына да тереңдеп кире алышкан. Орто кылымдардагы кыргыздардын дүйнө таанымынын негизги белгилерин камтыган акылман идеялар алардын гуманисттик ой жүгүртүүсүнүн олуттуу жетишкендиги болгон;

6. XIX к. жана XX к. башында кыргыз элинин демейки чачкын, бир бүтүн концепция абалына келе эдек көз караштарынын ордуна терең гуманисттик ойлорду камтыган рационалдуу ойлордун системасы келген. Боорукердикке жана адилеттикке чакыруу, билимди даңазалоо, наадандык менен күрөшүү, айкөлдүккө, асылдыкка, боорукердикке үгүттөө, ошондой эле, адам сүйүүсүн даңазалоо – Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпылардын гуманисттик көз карашынын негизги жана прогрессивдүү идеялары болуп саналат;

7. элдин эркин жашоого болгон үмүт-тилеги миңдеген жылдар мурда жаралса да, ал Улуу Октябрь социалисттик революциясынын жеңиши менен ишке ашуу үмүтүн жаратты: коомдук түзүлүш жаңыланды, жарандардын тең укуктуулугун орнотуу, адамды адамдын эзүүсүнөн куткаруу идеялары айтылып, алардын баары XX к. 30–40-жылдардагы акындардын жана жазма адабияттын баштоочуларынын чыгармачылыгында чагылдырылды. Алардын көңүлүнүн борборунда адам, анын этикалык жана эстетикалык турпаты, билим жана тарбия, анын сезим дүйнөсү жана интеллект, идеалдары жана жашоосунун максаты турду. Адам – жер бетиндеги жашоо деңгээлинин көрсөткүчү гана эмес, ал адамга жана жаратылышка болгон жаңы, мурда болуп көрбөгөн мамиленин рухий башталышын алып жүрөт. Бул мамилелер адамдын нукура ишмердүүлүгүнүн негизинде түзүлөт жана аны бардык жаңы

формаларда тынымсыз кайра жаратып турат. Жер бетинде тарых түзүү менен, адам өзүнүн табиятын калыптандырууга да активдүү катышат;

8. XX к. 40–90-жылдары Кыргызстанда сабатсыздык жоюлуп, илим ылдамдык менен өнүгө баштады, башкача айтканда, кыргыз элинин аң-сезими демейки көз караштан илимий-теориялык көз карашка өтүп, өзүнөн мурунку ойчулдардын жакшы салттарын өздөштүрүү менен, философиялык-гуманисттик ойлорду жаңы шартта байыткан кесипкөй философтор пайда болду. Философиялык мурастарды изилдөө, маданий-гуманисттик баалуулуктарга кайрылуу инсандын гуманисттик дүйнө таанымын жана бийик адеп-ахлактык сапаттарын калыптандырууга жана өнүктүрүүгө салым кошту;

9. постсоветтик мезгилдин шартында кесипкөй философтордун жоон тобунун пайда болушу менен философиянын актуалдуу проблемаларын, атап айтканда, гуманизм проблемаларын системалуу түрдө изилдөө башталды. Өлкөнүн эгемендикке ээ болуусунун шарапаты менен, кыргызстандыктардын аң-сезими жалпы адамзаттык идеалдар жана баалуулуктар менен, албетте ааламдашуу процесстеринин шарт түзүүсү алдында, байытылып, бекемделди, ошонун натыйжасында алар жашоонун бардык чөйрөлөрүн камтыган дүйнөлүк коомчулук, ичинде ММК да болгон, жаңы технологиялар жана илим менен да тыкыс алака түзө алды.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертанттын кыргыз элинин философиялык ойломундагы гуманизмдин орду тууралуу, концептуалдык тарыхий-философиялык жоболорго таянуу менен чыгарган тыянактары жана жоболору, анын кыргыз элинин философиялык ойломун изилдөөдөгө кошкон жекече салымы болуп эсептелет.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациянын негизги идеялары жана жоболору эл аралык, республикалык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда, симпозиумдарда, семинарларда жана тегерек столдордо баяндалган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланган эмгектерде чагылдырылышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча 2

монография жана 29 илимий макала (анын ичинен 12 макала чет өлкөдө) жарык көргөн.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш Киришүүдөн, 4 баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 304 бет. Пайдаланылган адабияттардын саны 230.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациялык иштин **Киришүү** бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, максаты менен милдеттери, иштин илимий жаңылыгы, диссертациянын практикалык мааниси жөнүндө сөз болду, анын коргоого алынып чыгылып жаткан негизги жоболору орун алды; изденүүчүнүн жеке салымы көрсөтүлдү, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы жана алардын жарыйланган эмгектеринде толук чагылдырылышы, иштин курамы жана көлөмү тууралуу маалыматтар берилди.

«**Адабияттарга обзор**» деп аталган биринчи бапта кыргыз элинин гуманисттик-философиялык ойломун изилдөөгө арналган илимий эмгектер талдоого алынды.

Республикабызда философиялык ойду изилдөө тажрыйбасы А. Алтмышбаев [1980, 1985], А. Давлеткельдиев [1962] жана М. Джунусовдун [1962], ойчул акындар Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу жана Молдо Кылычтын коомдук-философиялык ойломун талдоого алган эмгектери аркылуу негизделген. Алар менен удаа Б. Аманалиевдин кыргыз легендардык ойчулдары Асан-кайгы, Толубай-сынчы, Санчы-сынчы жана Токтогул менен Тоголок Молдонун дүйнө таанымын алгачкы ирет изилдеген эмгектери жаратылган [1963, 1963]. Кыргыз философиялык ойломун тарыхый өнүгүү өңүтүнөн изилдөөнү А. Ч. Какеев уланткан. Ал улуттук философиялык ой жүгүртүү салтынын негизги этаптарын жана мазмунун аныктоо аракетин жасаган. [1995].

Кыргыз философиялык ой жүгүртүүсүн байыркы доордон тартып XX к. чейинки эволюциясын комплекстүү талдоого алуу, ошону менен, өткөн доорлордогу философиялык ой жүгүртүүнүн өнүгүү этаптарынын өз ара байланыштарын ачып берүү, философиялык ойдун генезиси менен калыптанышындагы мифологиянын, диндин алгачкы формаларынын, фольклордун, демейки билимдердин жана жазма булактардын ордун аныктоо Ы. М. Мукасовдун монографиялык эмгектеринде ишке ашырылды. [1999, 2004, 2010, 2018].

А. И. Нарынбаевдин изилдөөлөрүндө кыргыздардын демейки аң-сезимден илимий-теориялык аң-сезимге өсүп жетүү маселелери талданып, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари ж. б.дын философиялык ой-пикирлери ачылып берилген [2000].

Т. А. Аскаровдун эмгектери негизинен, эстетика маселелерине арналган. Ал искусстводогу улуттук жана интернационалдык, логикалык жана көркөмдүк түшүнүктөрүнүн өз ара карым-катыштарын талдаган, көркөм шарттуулуктун эстетикалык маңызын изилдеген [1982]. Ж. Жаныбеков өзүнүн эмгектерин XIX к. жана XX к. башындагы ойчул акындардын дүйнө таанымын жана алардын чыгармачылыгынын социалдык-этикалык проблемаларын изилдөөгө арнаган. [1989,1991].

Ш. Б. Акмолдоеванын изилдөөлөрүндө байыркы кыргыздардын дүйнөтаанымы, этикалык-эстетикалык көз караштары каралып, “Манастын” материалдарынын негизинде байыркы кыргыздардын дүйнө моделин реконструкциялап чыккан. [1996, 1998].

Кыргыз философтору философиянын жалпы теориялык маселелерине да көңүл бурушту. Алсак, А. Бекбоевдин эмгектери зарылчылык жана кокустук категорияларын тарыхый-философиялык жактан талдоого арналган жана анда байыркы көсөмдөрдүн (Эпикур, Демокрит, Платон, Аристотель) жана чыгыш ойчулдарынын (Аль-Кинди, Аль-Фараби, Ибн-Сина, Ибн Рушд)

концепцияларын көрсөткөн, ошондой эле зарылчылык жана кокустук жөнүндөгү эпикурдук, платондук, аристотелдик концепциялардын өзгөчөлүктөрүн ачып берген [1989, 2002].

Н. Саралаев философия тарыхынын теориялык маселелерин изилдөөнү колго алды – окумуштуунун изилдөөлөрүндө тарыхыйлык жана логикалык түшүнүктөрүнүн эволюциясы философиянын филогенетикалык жана онтогенетикалык феноменологиясынын курамынын жана чегинип-өнүгүп туруу процессинин контекстинде талдоого алынган [2003, 2004].

Г. Т. Ботоканованын изилдөөлөрүндө предфилософия жана парифилософия системасындагы мааниси акын-заманист Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын мисалында аныкталган. Кыргыз этностук маданият системасындагы адам болмушу түшүнүгүнүн эволюциясы жана орто кылымдагы ойчулдардын дүйнө таанымындагы адам болмушунун мааниси Г. С. Токоеванын изилдөөсүндө көрсөтүлгөн [2015].

Кыргыз элинин гуманисттик ойлорун изилдөөгө арналган илимий эмгектер сан жагынан арбын эмес. XIX к. жана XX к. башындагы ойчул акындардын гуманисттик идеяларын, «Манас» эпосундагы гуманисттик ой жүгүртүүнүн өнүгүү өзгөчөлүктөрүн, Исламдын ролун көрсөтүү жагы А. К. Мамадалиев тарабынан колго алды [2004].

Исмаил Гаспринскийдин гуманисттик тажрыйбалары да кызыгууларды пайда кылды: И. Гаспринскийдин чыгармачылыгындагы деизм философиясынын өнүгүшүн анын гуманисттик концепцияларынын контекстинде комплекстүү талдоону А. А. Машкевич ишке ашырды [2003]; И. Гаспринскийдин гуманисттик идеялары Ф. Ю. Югазиеванын эмгегинде атайын талдоо объектисине айланды. [2006].

Ф. Р. Люхудзаевдин эмгеги Ж. Баласагын менен М. Кашгаринин мурастарындагы инсан концепциясын изилдөөгө арналган. Автор улуу ата-бабалардын философиялык ой-пикирин изилдөө жаштарды гуманизм жана демократия принциптеринин негизинде тарбиялоого өбөлгө түзөт деп эсептейт. [2006].

Кыргыз элинин XX к. башына чейинки гуманисттик идеяларын кыргыз элинин философиялык ой-пикиринин өнүгүшүнүн контекстинде талдоого ушул диссертациялык иштин авторунун монографиялык изилдөөсү (Ы.М. Мукасов менен бирге) арналган; анда кыргыз элинин байыркы убактардан тартып XX к. башталышына чейинки гуманисттик ой-пикирин тарыхый-философиялык жактан талдап берген. [2014].

Кыргыз окумуштууларынын негизги тарыхый-философиялык эмгектеринин кыскача обзору мына ушундай. Ушул эмгектердин жаралышынан улам, кыргыз социалдык-философиялык ой-пикиринин тарыхын комплекстүү жана концептуалдык изилдөөлөр реалдуу мүнөзгө ээ болду. Алар – улуттук тарыхый-философиялык илимдин жетилгендигинин далили.

Экинчи бап **“Гуманизмдин теориялык-философиялык маселелери”** деп аталып, анда адам жана гуманизм жөнүндөгү илимий концепциялар методологиялык өңүттөн талдоого алынды. Ошону менен бирге, Борбордук Азия ойчулдарынын гуманисттик идеялары каралды.

“Адам – гуманизмдин жогорку чен-өлчөмү” деп аталган биринчи бөлүмдө адамды эң жогорку чен-өлчөм деп караган гуманисттик көз караштар системасы чечмеленип, адамдын эркиндиги, жыргалчылыкта жашоо укугу жана кадыр-баркы жөнүндөгү маселелер талдоого алынды.

Кыргыз элинин гуманисттик ой жүгүртүүсүнүн тарыхый динамикасы **изилдөөнүн объектиси** болуп саналат. Ошого жараша, кыргыз элинин гуманизминин калыптанышына жана өнүгүшүнө салым кошкон негизги ойлор жана идеялар **изилдөөнүн предмети** болуп саналат.

Көптөгөн кылымдар бою өкүмдарлардын, жогорку диний жетекчилердин зордукчулдугу, ырайымсыздыгы, мыйзамсыз мамилелери өкүмүн сүргөн шарттардагы ар кандай каршылыктарга карабай, гуманизм өрчүп-өсүп, таанылууга, жайылууга жана турмуштан өз ордун табууга жетишти.

Мындан эки жарым миң жылдай мурун, Антика ойчулдары **“Адам – бардык нерсенин чен-өлчөмү”** деген философеманы айтып чыгышкан. Ал эми бүгүнкү күндө дүйнөлүк философиядан адам чен-өлчөмүн, анын социалдык

ордун, жүрүм-турум критерийлерин, ааламдагы ордун, коомдук өнүгүүгө, цивилизациянын тагдырына болгон көп жактуу жоопкерчилигин туюнтуу талап кылынууда.

“Гуманизм” термининин келип чыгышы, этимологиялык жактан алганда, латын тилиндеги “адамдык”, “адамкерчилик” деген маанини берген сөзгө (humanities) барып такалат. Ошентип, “гуманизм” термининин өзөктүк маанисин, тар тарыхый-конкреттүү мааниде “адамгерчилик” деп аныктоого болот жана ал Европада Кайра жаралуу доорунда пайда болгон маданий кыймылды билдирет.

Жалпыга белгилүү болгондой, “гуманизм” терминин эки мааниде түшүндүрүлөт. Биринчиси, Ренессанстын жемиши болуп, антиклерикалдык жана светтик мазмундагы кыймылдын аталышын билгизет. Ошол доорлордо гуманизм тарыхта биринчи ирет коомдук ой жүгүртүүнүн өз алдынча, магистралдык багыты катары калыптанып, рухий маданият жана адамдардын көз караш системасына тереңден таасир эткен. Гуманизм Кайра жаралуу доорунда, айрыкча Италияда XIV–XV к. капиталисттик мамилелердин калыптаныш мезгилинде буржуазиянын кызыкчылыгын коргогон.

Ал эми кеңири контекстте ала турган болсок, “гуманизм” категориясы, айрым бир жагынан өзгөчөлүктөргө ээ болсо да, ар кыл булактарда бирдей мазмунга ээ. Мындай аныктама конкреттүү түшүнүктөрдүн бардык белгилерине дал келет жана ал нерсенин өзүнө гана таандык түрдүк өзгөчөлүктөрү менен жакынкы тектик белгилерин да камтыйт. “Гуманизм” феномени, коомдук-философиялык ойломдун көз караштар системасын, ой-пикир принциптерин, адеп-ахлак маселеси менен бирликте, эволюциялык жол менен өзгөрүүлөргө алып барган прогрессивдүү багыт катары, тектик мааниге ээ. “Гуманизм” дефинициясы жеке адамдын ар тараптуу жана гармониялуу өнүгүшү, анын эркиндиги, кадыр-баркы, өнүп-өсүү укугу, өзүнүн муктаждыктары менен жөндөмдөрүнүн жүзөгө ашырышы, адилеттүүлүк, теңчилик, коомдогу гумандуу мамилени жактоо, ар бир адамдын кадырын баарынан жогору коюу, жеке адамдардын ортосундагы мамилелердин нормаларын сактоо, адам

жыргалчылыгын атайын институттардын ишмердигин аксиологиялык мамиленин критерийи катары легитимдештирүү, адамдын мүмкүнчүлүгүнүн чексиздигин ошондой эле анын өзүн-өзү өнүктүрүү жөндөмүн кабыл алуу сыяктуу, өзүнө гана таандык, маанилүү белгилер менен мүнөздөлөт. Мындан сырткары, адамдардын бакытка жетүүгө умтулуусу, аны ишке ашыруу, кызыкчылыгын коргоо вазийпасы коомдун жогорку максаттарынын бири болуп эсептелинет. Ошентип, кеңири контекстте алганда, «гуманизмдин» аныктамасы адамдын инсан катары баалуулугун, анын бактылуулукка, эркин өнүгүүгө жана өз жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашырууга болгон укугун эң жогору койгон, социалдык институттардын ишмердигинин негизги көрсөткүчү адам жыргалчылыгы, ошондой эле, адамдык мамилелердин эң маанилүү нормасы болуп саналган – адамгерчилик, адилеттик жана теңчилик деп эсептеген көз караштардын тарыхый өзгөрүп турган системасы болуп саналат.

Башкача айтканда, гуманизм – адамды эң жогорку баалуулук, анын кадыр-баркы менен укуктарын, эркиндигин жана бактысын, анын жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшүн жана көрсөтүлүшүн тааныган көз караштардын системасы. Албетте, адамды сүйүү, адамгерчилик, адилеттүүлүк, бакыт жөнүндөгү кыялдануу мотивдери байыркы доордон баштап бардык этностордун көптөгөн көркөм чыгармаларында камтылган. Гуманизм жөнүндөгү жогоруда айтылган аныктамалардын баары бир дефиницияда бириккен болот – адамдын баалуулугу; мына ушундан улам, ал терминдердин кыйла узун тизмесине салыштырганда конкреттүү болуп эсептелет. Чынында эле, гуманизм, адамгерчилик деген түшүнүктөр «адам» термини аркылуу түшүндүрүлөт.

Философия, гуманисттик ойлорду билдирүү механизмдеринин бири болуп саналат. Руханий маданияттын ар кайсы тармагындагы гуманисттик ойлордун келип чыгуусуна кандайдыр бир социалдык-экономикалык себептер түрткү болот. Руханий маданияттын түрдүү чөйрөлөрүндөгү гуманисттик идеялар белгилүү бир социалдык-экономикалык негизге таянып, адам жана анын дүйнө таанымы жөнүндөгү позитивдүү билимдер аркылуу калыптанып,

адепсиздикке, руханий караңгылыкка каршы чыгып, ошону менен бирге коомдук өнүгүүдө прогрессивдүү роль ойнойт.

Экинчи бөлүм *“Гуманизмдин өнүгүү өзгөчөлүктөрү”* деп аталып, анда гуманизмдин ар кандай тарыхый доорлордогу калыптанышын жана өшүгүшүн көрсөтүүгө арналды.

Адам маселеси – философиянын өзөктүк маселелеринин бири. Коом бул – адамдар жана алардын бири-бирине болгон мамилеси. Демек, коомдун өнүгүүсүндөгү ар бир ири кадам – адам болумунун жана адам маңызынын өзгөрүшү.

Ар бир тарыхый доор адамдын өнүгүүсүнүн белгилүү бир деңгээли, анын жөндөмдүүлүгү жана керектөөлөрү, аларды өзгөртүү жана өркүндөтүү ыкмалары, алардын жаратылышка болгон мамилесинин мүнөзү, адамдын эркиндигинин же эрксиздигинин даражасы жана маңызы менен мүнөздөлөт. Адам ар бир доордо тарыхый жактан бөтөнчөлүктөргө ээ – ал адамдар билип, же билбей туруп түзүп алган доор кандай болсо, ошондой. Ошол эле учурда адам доордон доорго өзүнүн жалпы белгилерин: эмгекке жана ой жүгүртүүгө жөндөмдүүлүгүн, жашоосунун коомдук табиятын, жаратылыш менен өз ара аракеттенүүсүн, дүйнөнү көркөм өздөштүрүүнү, адеп-ахлактык жашоону, адамгерчиликти ж.б. сактап кала алат. Бул өзгөчөлүктөрүн сактап, ошол эле учурда тынымсыз өнүгүп турган адам өзү үчүн өзү түбөлүктүү маселе болуп кала берет. Өзү үчүн өзү маселе болуу – адамдын эң негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири.

Ар кыл доорлордо гуманисттик идеялардын мазмуну да ар кыл болгон. Эксплуататордук коомдо адамдын кадыр-баркы, адамдын эмгегинин жана акыл-эсинин күчү жөнүндөгү гуманисттик идея дайыма, кутулууга мүмкүн болбогон чектөөлөрдүн алдында калып келген: кылымдар бою эзилген көпчүлүк адам катары эсептелген эмес, алар эң жакшы дегенде, бул көпчүлүккө жардам берүүнүн реалдуу жолдоруна жана каражаттарына ээ болбогон, же аларды көрүүгө кудурети жетпеген агартуучу адамдардын боор ачуусунун, жан

тартуусунун объектиси гана болуп келген. Ошондуктан, мурда гуманизм көбүнчө адамдардын жаркын келечеги жөнүндөгү таттуу кыял гана болгон.

Элдик оозеки салтта, көрүнүктүү акындардын, сүрөтчүлөрдүн ж. б. адамдардын чыгармаларында камтылган, өткөн доорлорго таандык гуманисттик идеяларда көпчүлүктүн адамга жараша турган жашоо турмуш жөнүндөгү илгери үмүтү, жакшылык, жамандык жөнүндөгү түшүнүктөрү, адамдык мамиле жана жорук-жосун жөнүндөгү көз караштары чагылдырылгын. Ар кайсы тарыхый доорлордо адамдын адамга жана аны курчап турган чөйрөгө болгон мамилесинин тигил же бул жагы алдыңкы планга чыгарылган, мисалы: жаратылышка, үй-бүлөгө, Мекенге, адамзатка.

Жаңы доордогу Европанын тарыхында адамдын кадыр-баркын анын байлыгына, социалдык абалына карабай баалоо жөнүндөгү идеяны өзгөчө терең чагылдырган Кайра жаралуу доорунун сүрөтчүлөрү жана ойчулдары Орто кылымдагы адамды анын ээлеген абалы менен артыкчылыктарына жараша кароого каршы чыгышкан.

Эгерде Орто кылымдардын үстөмдүк кылган идеологиясы адамды Кудайдын аянычтуу жандыгы катары көрсө, Кайра жаралуу доорунун ишмерлери, биринчи кезекте, адамдын өзүн-өзү жаратуу жөндөмүнө ээ экендигин көрүшкөн.

Кайра жаралуу доорунун ишмерлери ар тараптуу өнүккөн адамдын идеалын иштеп чыгышкан жана өздөрү да, көбүнчө, ар түрдүү жөндөмдүүлүктөрдү – ойчулдук, акындык, мамлекеттик ишмер, кол башчылык жөндөмдөрдү өз өмүрлөрүндө айкалыштырышкан. Бул идеалдар реалдуу турмуштан канчалык оолак болсо да, аларда адамга татыктуу жашоо, атына жараша адам болуу жөнүндөгү элдин бүдөмүк кыялдарын камтыган. Кайра жаралуу доорунун гуманисттик идеялары XVII–XVIII к. бир катар өлкөлөрдүн адабияттарында, алдыңкы ойчулдарынын социалдык теорияларында өзүнүн ордун тапкан.

Бул гуманизм, француздук буржуазиялык революциянын алдында, айрыкча, идеологдордун солчул канатынын жана «үчүнчү катмар»

өкүлдөрүнүн арасында эң эле демократиялуу мүнөзгө ээ болду. Француз агартуучулардын феодалдык эзүүгө жана анын институттарына каршы багытталган философиялык-этикалык теориялары саясий ээнбаштыкка, адамдын адамга жеке көз карандылыгына, ошондой эле, расмий диндин адамды руханий кулчулука алып баруусуна түздөн-түз каршы чыгууну камтыган.

Адамдын эркин акыл-эсин даңазалап, адамдын сезимдерин жана умтулууларын кайра калыбына келтирип, адамдын өзгөрүшүн аны курчап турган дүйнөнүн түзүлүшү менен байланыштырып, андагы адам чыныгы адамды таанып билүүсү керектигин айткан агартуучулар өздөрү жарчы болгон жаңы коом адамды материалдык жана рухий кул кылуунун жаңы формаларын алып келе жатканын да байкабай коюшкан эмес.

Адам – коомдун эң жогорку байлыгы жана баалуулугу. Мындай көз караш гуманисттик философиянын негизги принциптери болгон жана болуп кала берет. Айтылуу философиялык окуулар, багыттар өнүктүрүп жана байытып, кадимки Протогордон баштап, кайра жаралуу доорунун гуманисттери, Канттын “Адам – коомдун өнүгүшүнүн максаты” деген аныктамасынан баштап, бул принципти коомдун жана адамдын өнүгүшүнүн объективдүү мүдөөсү катары интерпретацияланган К. Марксакейинки философиялык илим ар түрдүү багыттагы окуулар байытып, толуктап келген.

“Борбор Азия элдеринин философиялык ойломундагы гуманизм” аттуу үчүнчү бөлүмдө Борбор Азиянын орошон ойчударынын кыргыз элинин гуманисттик ойломунун өнүгүшүнө жана калыптанышына тийгизген таасири изилденди.

Маалым болгондой, гуманизмдин философиялык идеялары, биринчи кезекте, аймактык же улуттук эмес, жалпы адамзаттык проблемаларды көтөргөндүктөн, бардык элдердин маданий-тарыхый процессинин өнүгүшүндө гуманисттик идеялардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ар түрдүү элдердин философиялык ой-пикирлери, негизинен бирдей болгон менен, ошол эле учурда өзүнүн оригиналдуулугуна да ээ. Бул жагдай экономикалык өнүгүүгө, таптык карама-каршылыктардын өз ара

байланышына, этникалык салттардын мүнөзүнө, ар бир элдин идеялык булактарынын жана тарыхый факторлорунун калыптанышына байланыштуу. Көп кылымдык тарыхы бар Борбордук Азия маданиятынын көрүнүктүү ишмерлеринин даңктуу плеядасында Абу Наср аль-Фараби, Абу Райхан Бируни, Ибн Сина, Фирдоуси, Жалаледдин Руми, Саади, Абдурахман Жами, Алишер Навои сыяктуу философтор, педагогдор, гуманисттердин татыктуу орундары бар. Бул алдыңкы ойчулдар, гуманисттер тарыхый жарандык кагылыштардын жана коомдун реакциячыл катмарынын каршылык көрсөтүүсүнө дуушар болгон, бирок алардын гуманисттик ойлору агрессивдүү саясаттан, акыреттин жыргалчылыгы жөнүндөгү куру кыялдан алыс болгон. Алардын оригиналдуу ой жүгүртүүсү, энциклопедиялык билимдери, табият таануу жана коомдук көз караштары илим, философия, маданият, агартуу жана гуманизмдин өнүгүшүнө өбөлгө болгон.

Борбордук Азиянын улуу ойчулдарынын чыгармачылык мурастары кандайдыр бир тарыхый чектөөлөрдөн, кээде ачык-айкын бир жактуу жоболордон жана көз караштардан куру болбосо да, реалдуу тенденцияларга ээ болгон.

Белгилей кетсек, Чыгышта диний идеология үстөмдүк кылган Орто кылымдын шарттарында Борбордук Азиядагы гуманизм идеялары диний формадан башка эч кандай көрүнүштү таба алган эмес. Гуманист акындардын алар жашаган реалдуу социалдык-саясий шарттардан келип чыккан чыгармаларынын күчтүүлүгү да, алсыздыгы да мына ушунда. Ислам дини дин эле эмес, дүйнөтааным, маданият экендиги да белгилүү. Ал коомдун руханий турмушунда жагымдуу роль ойногон. Айрыкча, исламдын пайдалуу жагы, парс жана түрк тилдүү элдер арап философиясы аркылуу антикалык философия менен таанышышкан. Арап философиясы чыгыш перипатетиктери менен анын грек философиясынын негизги өкүлдөрүнүн (Сократ, Платон, Аристотель) ортосунда байланыштыруучу кызматты аткарган.

Арап маданиятынын таасири астында Орто Азия элдеринин ойчулдары илимди, адабиятты жана искусствону өнүктүргөн. Ислам дин катары

адамдарды тынчтыкка чакырат, колунда бардын колунда жокторго жасаган ырайымсыздыгын айыптайт. Мындан тышкары, исламдын жагымдуулугу, эксплуататорлорго жана Ата Мекендин тышкы душмандарына каршы күрөштө эмгекчи эл тарабынан калыптанган жалпы адамзаттык адеп-ахлактык баалуулуктарды өзүнө сиңиргендигинде турат. Бул жалпы адамзаттык баалуулуктарга, идеалдарга жана принциптерге кайрымдуулук, теңдик, адилеттүүлүк, эркиндик, өз ара жардамдашуу, достук, улууларды сыйлоо ж.б. гуманисттик идеялар кирет. Эл даанышмандыгынан алынган бул баалуулуктар, ааламдашуу шарттарынан улам, Кыргызстанда идеалдар жана ишенимдер кыйрап, инсандар руханий жана адеп-ахлактык силкинүүнү башынан өткөрүп жаткан учурда сөзсүз жардамга келет.

“Октябрга чейинки доордогу кыргыз элинин философиялык ойломундагы гуманизмдин башаттары жана өнүгүшү” аттуу үчүнчү бапта кыргыз элинин байыркы жана Орто кылымдардагы көз караштарынын гуманисттик өнүктөрү, ошондой эле, XIX к. жана XX к. башындагы кыргыз ойчул акындарынын чыгармаларындагы гуманисттик тенденциялар изилдөөгө алынды.

«Мифология, алгачкы диний түшүнүктөр жана демейки билимдин гуманисттик ой жүгүртүүнүн башатынан алган орду» деген биринчи бөлүмдө кыргыз элинин гуманисттик ой жүгүртүүсүнүн башаттары талдоого алынды.

Байыркы доорлордо жаратылыш кубулуштарын практикалык жактан өздөштүрүү процессинде адамдар тышкы дүйнөнүн өз ара байланыштарын жана мамилелерин, адамдын табигый жана социалдык маңызын табууга жана түшүнүүгө аракет кылышкан.

Байыркы кыргыздардын дүйнө таанымындагы гуманисттик ой жүгүртүүнүн башаттары, биринчи кезекте, алардын мифтеринен, исламга чейинки диний ишенимдеринен жана демейки билимдеринен орун алган. Байыркы адамдардын дүйнөнү жана өзүн-өзү түшүнүүгө болгон умтулуусу камтылган мифологиялык аң-сезим кыргыздардын гуманисттик ой-пикиринин

калыптанышынын маанилүү негизи болуп саналат. Исламга чейинки ишенимдер дүйнө таанытуучу кызмат аткарып, байыркы кыргыздардын аң-сезиминде акыл-эс, ой-жорум, элдик акылмандык түрүндө жашап келген. Ал эми, ата-бабаларыбыздын демейки билимдери реалдуу жана позитивдүү болгон. Алар жаратылыштын жана коомдук кубулуштардын мыйзамдарын таанып билүү натыйжаларын жогорку деңгээлде чагылдыруу үчүн табигый негиз кызматын аткарган.

Мифология коомдун өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында пайда болуп, ал адамдардын реалдуу муктаждыктарына негизделген. Архаикалык ой жүгүртүүнүн туундусу катары ал, биринчи кезекте, таанып-билүүнүн сезимдик-эмоционалдык баскычы менен байланышкан. Адамдардын мифтик түшүнүктөрүнө абстрактуулукка караганда ачык элестүүлүк мүнөздүү болгон. Ошого карабастан, гуманисттик көз караштардын элементтерин камтыган мифология белгилүү бир деңгээлде таанып-билдирүүчү функцияны аткарып, адамдын жаратылышты да, социалдык дүйнөнү да таануусунун алгачкы тарыхый формасы болуп эсептелет.

“Эр Төштүк” мифтик эпосунда үч катмарлуу дүйнө түзүлүшү ачык сүрөттөлөт: Асман, Жер жана Жердин алды. Ушундан улам, байыркы кыргыздардын көп жагынан интуицияга таянган дүйнөтаанымы, чындап келгенде, таанып билүүнүн өз алдынча объектиси болуу мүмкүнчүлүгү бар болгон ушул үч сферага келип такалат. Эпосто жакшылык менен жамандыктын, жарык менен караңгынын ортосундагы күрөшкө да кеңири орун берилген.

«Кожожаш» эпосунда адам жаратылыштын перзенти, ага таандык деген экологиялык-гуманисттик идеянын кызыл учугу баштан аяк тепчип өтөт. Кожожаштын адам менен жаратылыштын мурдатан калыптанып калган ырашкерлигин бузган жоруктары эл тарабынан терс баага ээ болот. Элдик чыгармачылык байыркы кыргыздардын табияттын күтүүсүз күчтөрүнө болгон ырымчыл мамилесин гана эмес, ата-бабаларыбыздын табият адам баласынын акылсыз жоругу үчүн андан өч алып, ал эми адамгерчиликтүүлүгү үчүн ага

эбегейсиз сыйлык берет деген баёо идеясын чагылдырат. Жаратылыш – байлыктын булагы жана адамдын жашоосунун негизги шарты.

Ислам динин кабыл алганга чейинки кыргыз элинин диний ишенимдери жекелик менен жамааттык, жаратылыш менен адам, бүтүн менен бөлүкчө, маңыз менен көрүнүш түшүнүктөрүн бөлүп карабагандыгы менен мүнөздөлөт. Алардын негизги компонентин иллюзиялуулук жана фантастикалуулук түзөт. Бирок, аларды жалаң гана фантазия менен иллюзия деп эсептеп, позитивдүү жана гумандуу эч нерсеси жок тажрыйба катары эсептөө жаңылыштык болор эле. Кыргыздардын мусулманчылыкка чейин колдонгон, дүйнөнү өздөштүрүүнүн жолдорунун бири болгон ишенимдери диний гана эмес, дүйнө жана адам жөнүндөгү бири-биринен бөлүнбөгөн, синтетикалык биримдикти түзүп турган, илимге чейинки идеялардын гумандуу-позитивдүү ой-пикирлерин да камтыган.

Кыргыздардын диний ишенимдер системасында табиятка сыйынуу абдан маанилүү орунду ээлеген. Ошол эле учурда, жаратылыштын негизги күчтөрү гана жандандырылган. Табиятка сыйынуу көбүнчө адамдар баш ийген кубулуштарды жандандандырууга негизделген. Асман, жер, от жана суу өмүр көрөңгөсүн алып жүрүүчүлөр болуп эсептелген. Бул көрүнүштөрдүн баары байыркы адамдардын көз карашында гумандуу жана этикалык мазмунга ээ болгон.

Байыркы кыргыздар жаратылышты, өсүмдүктөрдү, дарыяларды, сууларды, жерди, тоолорду ж.б. жандуу, тирүү деп эсептешкен. Адамдар – табияттын жандуу бөлүкчөсү, ошондуктан табияттын өзүнүн жансыз болушу мүмкүн эмес деп ойлошкон. Тозок деген түшүнүк болгон эмес. Бардык каталыктары үчүн Жараткан Теңир адамдарды тирүү кезинде жазалаган; эгерде адам жазадан качып кутулуп кетсе, анын балдарын, неберелерин бул жашоодо экенде жазалаган. Теңирчиликте коркуу сезими эмес, табиятка, ал аркылуу Теңирге ыраазы болуу сезими үстөмдүк кылган. Адамдар эгерде бир «уятсыздык» кылбаган болсоң, Теңирден үлгү алып, «тең», калыс жүрсөң, Жараткандан корко турган эч бир себеп жок экенине ишенишкен.

Кыргыздардын эң байыркы сыйынган күчтөрүнүн бири *Умай* эне болгон; алардын ою боюнча, Умай эне өмүрдүн башаты, элдин биринчи энеси, балдардын камкорчусу болгон. Анда эң бийик гуманисттик маани – өмүрдүн башаты болгон Энеге болгон сүйүү камтылган. Ошондуктан, ага болгон сый-урмат кеңири таркалган.

Байыркы кыргыздардын демейки билимдери алардын рухий жактан баюусунда чоң роль ойноп, алардын өзүн-өзү өркүндөтүү негиздеринин бири болгон өздүк аң-сезиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө, жаратылыштын жана коомдун кубулуштарына реалисттик мамиле жасоонун, байыркы адамдардын өз учурундагы практикалык керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн гана кызмат кылбастан, кыргыз элинин гуманисттик ой-пикирин калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн маанилүү факторлорунун бири болгон.

“Гуманисттик ойлор орто кылымдын маданиятынын контекстинде” деп аталган экинчи бөлүмдө оозеки чыгармачылыктагы жана Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Кет Бука, Асанкайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчылардын чыгармаларындагы гуманисттик идеялар талдоого алынды.

Кыргыз элинин Орто кылымдагы маданиятынын жетишкендиктери анын гуманисттик ойлорунун өнүгүшүнө чечүүчү салым кошкон. Элдин эмгек жана коомдук мамилелерден топтогон тажырыйбасы гуманисттик идеяларды калыптандыруу менен гана тим болбой, анын өнүгүү мүнөзүн да аныктаган.

Орто кылымдагы кыргыздардын гуманисттик идеяларын изилдөө көрсөткөндөй, алар элдик оозеки чыгармаларда жана Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Кет Бука, Асанкайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчылардын чыгармаларында өнүктүрүлгөн. Бул тарыхый доордо, кыргыздар табияттын жана коомдун өнүгүү мыйзамдарын үстүрттөн эле билип, көзгө көрүнгөн жактары менен эле чектелип калбай, анын маңызын түшүнүүгө тереңдеп кирип, кубулуштардын арасындагы байланыштарды объективдүү түшүндүрүп берүүгө жетишкен. Орто кылымдагы кыргыздардын дуйнөтаанымынын негизги

касиеттеринин бири болгон рационалдык идеялар алардын гуманисттик ойлорунун олуттуу жетишкендиктеринен болгон.

Элдик оозеки чыгармачылык – жашоого болгон образдуу жана абстракттуу гуманисттик көз караштын сөз менен берилишинин эң алгачкы түрү. Көркөм образдар аркылуу коллектив-автор өзүнүн адамгерчиликке болгон мамилесин билдирген. Мына ушулардын бардыгы – өзүнүн жанрдык байлыгы менен айырмаланган фольклордун гуманисттик ой-пикирдин тарыхынын маанилүү булагы экендигине далил.

Кыргыз макал-лакаптарында күнүмдүк жашоо, салттар, адамдардын өз ара жана тышкы дүйнөгө, жаратылышка, динге, жаныбарларга болгон мамилелери, адамдардын журум-туруму ж.б. көптөгөн нерселер поэтикалык формада чагылдырылган. Бул кыска, мааниси боюнча нуска макал-лакаптардан элдин тарыхын, маданиятын, коомдук турмушун көрүүгө болот. Элдин жаматтык тажырыйбасын көрсөтүп, анын жашоодогу акылмандыгын ичине алган көптөгөн макал менен лакаптар гуманисттик мүнөзгө ээ; алар көп учурда адамды жаңылыш иштерден оолактатуучу пайдалуу практикалык кеңештерди камтыйт.

Эпосто негизги оорунду адам ээлейт, ал – укмуштай сапаттарга ээ, ошол эле учурда кемчиликтерден да куру эмес, гуманизмдин руху менен каныккан инсан. Коомдук мамилелердин өнүгүшү, мифтик чыгармачылыктын аякташы менен, адам өзүн жаратылыштан бөлүп чыгып, өзүнүн адамдык жаматтын өкүлү экендигин түшүнө баштайт. Так ошо доордон баштап, ошол жамаат эпостун каарманы болуп калат.

Жусуп Баласагындын этикалык-гуманисттик принциптери ойчулдун чыгармачылыгындагы башкы каармандардын образдарында “адилеттик”, “жөнөкөйлүк”, “акыл”, “бактылуулук”, “адамгерчилик” сыяктуу түшүнүктөр аркылуу даана чагылдырылган.

Билим, Ж.Баласагындын пикири боюнча, карапайым элдин жана башкаруучулардын жүрүм-турумунун мүнөзүн аныктоочу, бир кыйла өнүккөн коомдун атрибуту катары мүнөздөлөт. Акын гуманист катары, коомдун бардык

катмарларынын бир туугандай ынтымакка келишине билимдин күчү менен жетишүүнү, ошонун негизинде адилеттүү, гумандуу коом түзүүнү кыялданган.

Ж. Баласагындын гуманисттик концепцияларынын негизги компоненттеринин бири – «бакыт» концепти. Башка көптөгөн ойчулдар сыяктуу ал бакытты моралдык идеал катары карайт. *Тарбиялуулук* жана *тарбиясыздык* сыяктуу бири-бирине карама-каршы келген адамдык сапаттардын диалектикасына жетишээрлик кеңири токтолуп, чыныгы адамдык сапаттарга ээ болгон адам гана бактылуу боло алат деген ойго келет.

Прогрессивдүү ойчул, түрк жазма адабиятынын баштоочусу Махмуд Кашгари, элдик акылмандыкка, айрыкча фольклорго жана жазма маданиятын тажырыйбасына таянуу менен, жалпы адамзаттын, анын ичинен, Борбор Азия элдеринин гуманисттик ойлорун өнүктүргөн.

Махмуд Кашгари адамдын сөзү менен анын иш аракеттеринин дал келүү маселесине кеңири токтолгон. Ошол эле учурда жагымдуу, жакшы сөз адамды асылдандырат, андыктан жаман, адепсиз сөздөн алыс болуу, адептүү болуу керек деген ойду жактаган. Ойчул «билим» жана «тарбия» түшүнүктөрүн тыгыз байланышта караган. Боорукердик, кайрымдуулук, адилеттүүлүк, теңдик, адамды урматтоо, сүйүү идеялары сыяктуу гуманисттик принциптерге көп көңүл бурган.

Кыргыздардын жана башка түрк тилдүү элдердин уламыштарында Кет Буканын ысымы көрүнүктүү комузчу-импровизатор, теңдешсиз чечен жана керемет ырчы катары сакталып калган. «Кет бука» аттуу муңдуу күү – анын XIII к. жараткан өз алдынча чыгармасы. Ал акын, даанышман, элдин ой-максатын, ой-тилегин айткан сөз ээси катары гуманисттик идеялардын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Ал коомдук процесстин көптөгөн учурларын философиялык-гуманисттик көз караштан чечмелеген, ошондой эле, Кет Бука көркөм-эстетикалык каражаттарды да чебер колдонгон.

Кайгыга ортоктош болуу менен боорукерлик Асанкайгынын гуманисттик ойлорунун ажырагыс бөлүгү болуу менен бирге, адамдарды жөн эле сырттан

көзөмөл салбастан, активдуу кыймыл аракеттерди жасоого үндөп жакшылык менен жамандыкты, ак менен караны айрып билүүгө чакырган.

Толубай сынчы колунда жок бей-бечараларлардын талаамын талашып келген. Анын оюу боюнча, март адам гана коомго пайдалуу болуп, өз мекендештеринин арасында урмат-сыйга ээ боло алган. Ойчулдун бул гуманисттик пикирлери ынтымагы кетип, уруулар арасындагы араздашуулар элдин турмушунун көп жактарын аныктап, жөнөкөй адамдардын бактысыздыгынын башкы себептеринен болуп турган кезде абдан маанилүү болгон.

Санчы сынчынын ой толгоолору анын замандаштарынын көз караштарынан айрмаланып, кыйла прогрессивдүү мүнөзгө ээ болгон. Ойчулдун коомдук болумду кабылдоосунун негизин гуманизм түзгөндүгү үчүн, ал адам кадыр-баркынын жана ар-намысынын төмөндөтүлүшүнө, акыйкатсыздыкка, кулчулукка, теңсиздикке, наадандыкка каршы болгон. Санчы сынчы өзүнүн тегерегинде болуп жаткан кубулуштарды баамдоо жолу менен өздөштүрүп, ага карата жыйынтык чыгара билген. Ал өз мезгилиндеги коомдук шартка карабай, өзүнүн оюн так жана кесе айта алган.

“XIX к. жана XX к. башындагы акындардын чыгармачылыгындагы гуманизм идеялары” аттуу үчүнчү бөлүмдө Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпынын гуманисттик көз караштары талдоого алынды.

Легендарлуу ойчулдардын гуманисттик көз караштары Орто кылымдардын акырында зор мааниге ээ болгон жана кыргыз элинин гуманисттик ой-пикиринин өнүгүшүнүн кийинки этаптарына да өз таасирин тийгизген. Алардын социалдык адилетсиздикке каршы чыгып сүйлөгөн сөздөрү, башкаруучулардын адеп-ахлактык жактан төмөндөшүн айыптоолору, адамды сүйө билүүгө үндөө, ошондой эле жаратылыш кубулуштары тууралуу айрым объективдүү ой жүгүртүүлөрү XIX к. жана XX к. башына таандык Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Жеңижок,

Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы сыяктуу ойчулдардын эмгектеринде андан ары өнүктүрүлгөн.

Белгилей кетчү нерсе, адам, анын жашоо шартына, тутунган динине карабастан, дайыма эң жогорку баалуулук болуп эсептелип келген. Бул жагынан алганда, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз жана Нурмолдонун бардык чыгармаларында адамга, жаратылышка жана өзүнүн керт башына адамкерчиликтүү мамиле жасоо чакырыгы баштан аяк кызыл учуктай тепчип өтөт. Дүйнөдөгү эң баалуу нерсе бул – адам. Акындар өздөрүнөн мурдагы идеалаштарынын алдыңкы салттарын улантып, үстөмдүк кылган феодалдык-клерикалдык адеп-ахлакка мүнөздүү, адамдын ар-намысы жана кадыр-баркы анын байлыгына жана тегине, коомдун иерархиялык баскычтарындагы ээлеген ордуна жараша аныкталат деген көз карашты ашкере адилетсиздик катары кескин айыпташкан. Алар жалпы абстракттуу кайрымдуулук идеясын эмес, өз доорунун конкреттүү тарыхый шарттарына байланыштуу прогрессивдүү талапты коюп, материалдык жана руханий байлыктарды өндүрүү менен алектенген адамдардын кадыр-баркын жана ар-намысын урматтоону талап кылышкан.

Адамдын абийирин, ар-намысын коргоо, элдин камын көрүү Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпанын чыгармачылык мурастарында өзгөчө орунду ээлейт.

Кыргыз акындары фундаменталдык билим алышпаган болсо да, аларга кызыгуунун көп түрдүүлүгү мүнөздүү болгон. Алар жаратылыш кубулуштары жөнүндөгү ойлор гана эмес, реалдуу турмуш чындыгына да таянгандыктары үчүн, терең объективдүү корутундуларды чыгарууга жетишишкен, башкача айтканда, алардын дүйнө таанымында чындыкты акыл менен андап-талдоонун алгылыктуу белгилери пайда болгон.

Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпанын гуманисттик көз караштарынын борборунда Адам турат. Кыргыз акындары коомдук турмуштун, анын ичинде гуманизмдин көптөгөн кубулуштарын чындап түшүнүүнүн ачкычын адамды – инсанды коом бүтүндүгүнүн бир элементи катары

түшүнүүдөн көрүшкөн. Алардын көз карашынан алганда, адамдын сапаттарын, касиеттерин, күчүн, жекече жана коомдук шыктанууларын билүү, аны адамзаттын башка өкүлдөрү менен өз ара карым-катышта жана байланышта кароо абдан маанилүү. Адамдардын бири-бири менен болгон карым-катнашы – адеп-ахлактын уңгусу; ал эми адам – ишмер жандык. Өздөрүнүн адамгерчиликке умтулуусунда адамдар эркин аракет жасай алуусу керек, эч нерсе аларды тартынтпашы, моралдык жана материалдык жактан кысымга учуратпашы, алардын жашоосун бузбашы жана «адамдык табиятын» бурмалабашы керек.

Өздөрүнөн мурдагыларда болгон сыяктуу эле, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпанын чыгармачылыгында «жакшылык» менен «жамандык», «акыйкаттык» менен «акыйкатсыздык» маселелери массанын коомдук-саясий аң-сезиминде чоң роль ойногон адеп-ахлак түшүнүктөрүнүн ченеми катары олуттуу орунду ээлейт. Акындар жакшылык менен жамандыкты түшүнүүдө карапайым элдин кызыкчылыгынан чыгышкан. Кайрымдуулук, боорукердик, чынчылдык сыяктуу адамдык жакшы сапаттарды алар жакшылык деп эсептешкен. Ал эми адамгерчиликтин көз карашынан алганда айыпталууга тийиш болгон адеп-ахлаксыз сапаттарды жамандык жана адилетсиздик катары баалашкан. Кыргыз акындары үчүн башкаларга адамкерчиликтүү (ырайымдуулук менен) мамиле жасоо, адилеттүүлүк, милдетти сезүү, абийир жана ар-намыс түшүнүктөрү жамандык, ырайымсыздык, зордук-зомбулук, өзүм билемдик сыяктуу социалдык терс көрүнүштөрдү ооздуктоо, ал гана эмес, аларды толугу менен токтотуунун каражаты катары эсептелген.

Акындардын ишеними боюнча, адилеттүүлүк коомдун өз нугунда өнүгүү абалынын эң жогорку формасы катары, адамдын өзүнүн табиятынан келип чыккан эркиндикке жана көз карандысыздыкка умтулуусун билдирет, ошондой эле социалдык чөйрө менен карым-катышта жана ага көз каранды абалда болот. Ошондуктан, "адилеттүүлүк идеясы" адамдын жүрүм-турум нормаларын аныктоосу керек. Адилеттүүлүктүн жогорку деңгээли моралдык идеал менен айкалышат, анын негизин элдик адеп-ахлактан издөө керек. Адамды жагдайлар

жараткандыктан, алардын жалпылыгы элдин моралдык күчүн, карапайым элдин активдүүлүгүн, чыгармачылык кудуретин аныктайт.

Төртүнчү бап **“Советтик жана постсоветтик мезгилдердеги гуманисттик ойлор”** деп аталып, анда элдик акындардын чыгармачылыгындагы гуманизм маселелери, ошондой эле, учурдагы профессионал философтордун ишмердүүлүгү талдоого алынат.

«XX кылымдын башынан 40-жылдарына чейинки ойчулдардын чыгармачылыгы» аттуу биринчи бөлүмдө Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов сыяктуу акындардын, ошондой эле Касым Тыныстанов, Аалы Токомбаев, Алыкул Осмонов сыяктуу профессионал акын-агартуучулар ж.б. гуманисттик-философиялык көз караштары каралат.

Кыргыз элинин мындан миндеген жылдар мурда жаралган эркин жашоого болгон умтулууларын жана кыялдарын Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана ишке ашырууга мүмкүн болду. Адамды адам эксплуатациялоо болбогон, граждандардын тең укуктуулугу өкүм сүргөн, башкача айтканда, социализм жөнүндөгү маселе адамзаттын акыл-эсин эзелтен бери эле тынчсыздандырып келген. Аны гуманизмдин синоними катары, эл массасынын оюндагы экономикалык жана социалдык теңсиздиктин жок кылынышы, адамды адам эзүүсүн жоюу жөнүндөгү кылымдар бою кыялданып келген мүдөөсү катары чечмелесе болот.

Социализмдин идеялары кыска мөөнөттүн ичинде жер шарынын бардык континенттериндеги миллиондогон адамдардын акыл-эсин жана жүрөгүн багындырып алды. Кыргыздын Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы ж.б. гуманист акындары бул жаңы шериктештикти куруу тажрыйбасын ынтызарлык менен кабыл алышты.

Токтогул Сатылганов кыргыз классикалык адабияты менен искусствосунун ири өкүлү гана эмес, өз доорунун көрүнүктүү ойчулу да болгон. Ал атактуу акын-импровизатор катары, кыргыз элинин гуманизм, мекенчилдик, эркин ой жүгүртүү маселелерин, ошондой эле коомду өнүктүрүү жана башкаруу, кыргыз коомун жетектеген жеке инсан тууралуу утопиялык

идеяларын камтыган прогрессивдүү философиялык ой-пикирин, көркөм жана элестүү түрдө өнүктүрүп отурган.

Токтогулдун түшүнүгүнүн чордонунда көптөгөн ойчулдар сыяктуу эле, адам, анын этикалык жана эстетикалык жүзү, билими менен тарбиясы, сезим жана интеллектуалдык дүйнөсү, идеалдары жана жашоо максаты турат. Адам – жер бетиндеги жашоо деңгээлинин көрсөткүчү гана эмес, рухий башталыштын, өзү сыяктууларга жана жаратылышка болгон али ачыла элек мамилелердин да алып жүрүүчүсү. Бул мамилелер адамдын заттык ишмердүүлүгү менен түзүлөт, ал гана эмес, ал ишмердүүлүктү бардык жаңы формаларда тынымсыз кайра жаңылап турат. Жер жүзүндө тарыхты жаратуу менен, адам өзүнүн табиятынын калыптануусун активдүү түрдө жүзөгө ашырат. Бирок азыркы учурда да, бардык глобалдык маселелердин чордонунда адам маселеси турат. Жалпы адамзаттын орток максаты – жер бетиндеги жашоону сактап калуу – адамды түшүнүүнүн жаңы координаттар системасын түзөт. Анын күндөлүк тарткан түйшүгүн теория чөйрөсүнөн чыгарып салууга мүмкүн эмес. Жашоо ар бир адамдын жеке баалуулугу болуп саналат. Адам коомдук өнүгүүнүн келечегинде, качандыр бир убакта жашоонун ушундай коомдук шарттарына ээ болушу керек дейсин, анын жашоосу, кандай гана кырдаал болбосун, таптакыр кол тийбестикке, чоң баалуулукка айланат. Эгерде кыргыздардын революцияга чейинки гуманисттик ой-пикиринин негизги милдети падышалык бийликтин жана жергиликтуу бай-манаптардын ырайымсыздыгын, адамкерчиликсиздигин сыңдоо болсо, ал эми падышалык бийлик кулатылгандан кийин Токтогул биринчилерден болуп, ачык түрдө чакырык таштаган; массаны демократия үчүн, социалдык прогресстин бийиктиктери үчүн активдүү күрөшүүгө үндөгөн. Социалисттик революция гана өндүрүш каражаттарына болгон жеке менчикти жана адамды адам эксплуатациялоону жоюп, эл массасын агартуунун жолундагы бардык тоскоолдуктарды жок кылды, алардын сабатсыздыгын жоюуга, караңгылыктан алып чыгууга ынгайлуу шарттарды түздү.

Гуманизм Тоголок Молдонун Октябрдан кийинки чыгармачылыгындагы негизги багыттардын бири болуп, ал кандай гана маселелерди – үй-бүлө, эл,

уруу, урук, башкаруучу, эл ортосундагы мамиле маселелерин карабасын – баарын гуманизмдин сыдыргысынан өткөргөн. Анын ою боюнча, адамдын улуулугу, баалуулугу анын адамгерчилигинде. Эгерде адам адеп-ахлактык жактан таза болсо, адамдардын ортосундагы мамиледе ынтымактык, өз ара түшүнүшүү өкүм сүрүп, ал үчүн коомдогу жашоо жеңил жана жагымдуу болот.

Ойчул башкалардан айырмаланып, калктын толук сабатсыздыгынын шартында сабаттуулукту өздөштүрүп, өз оюн жазуу жүзүндө айта билген. Бул акынга коңшу жашаган элдердин гуманисттик салттары менен таанышууга мүмкүнчүлүк берген. Тоголок Молдо адамдын коомдун турмушундагы ролу жана орду, анын эркиндиги жана укуктары жөнүндөгү прогрессивдуу гуманисттик идеялардын алып жүрүүчүсү болгон. Гуманисттин демократиялык идеялары азыркы мезгилде да өз маанисин жогото элек.

Совет доорунун дагы бир ири лирик акыны жана көрүнүктүү ойчулу – Барпы. Ал, акын-ырчы катары, кыргыз элинин прогрессивдүү философиялык ой-пикирин, гуманизм, эркиндикти сүйүү, мекенчилдик маселелерин, ошондой эле коомдун адилеттүү өнүгүүсү жөнүндөгү идеяларды көркөм, элестүү формада, чыгармачылык менен өнүктүргөн. Барпынын дүйнө таанымында алдыңкы гуманисттик идеялар негизги орунду ээлейт. Алар акындын карапайым элдин бак-таалайы үчүн көргөн камкордугунан, аларга берилгендик менен кылган мамилесинен жана тунук сүйүүсүнөн ачык-айкын көрүнүп турат. Ойчулдун пикири боюнча, адам өмүрүнүн мааниси – элге кызмат кылуу, карапайым элдин кызыкчылыгын, алардын укуктарын жана эркиндигин боорукердик менен коргоо, зордук-зомбулукту айыптоо, адилеттүүлүккө умтулуу. Ал адамдын баалуулугун инсан катары тааныган, өз замандаштарын адамдык мамилелерди жакшыртууга умтулууга, коомдогу жаңы социалисттик кайра куруулар үчүн күрөшкө чыгууга үндөгөн. Барпы ырларында жердеги турмушту, курчап турган чөйрөнүн кооздугун: жаратылышты, адамдардын турмуш-тиричилигин даңазалаган. Ал адамдын акыл-эсинин объективдүү чындыкты таануу, жаратылыштын жана адамдын өнүгүү сырларын ачуу жана колдонуу жөндөмдүүлүгүн таануу идеясынын тарапдары болгон. Ырчынын көз

карашы боюнча, тынчтыкты сактоо үчүн бардык табигый нерселерди коргоо, баалоо, урматтоо зарыл. Гуманизм – мунсуз гармониялуулукка жетишүү мүмкүн эмес – бул, адамзаттын бардык тирүү жандыктарга болгон сүйүүсүн көрсөтүү, жаратылышка, жаныбарлар дүйнөсүнө кылдат мамиле кылуу жана аларга дайыма жардам көрсөтүү дегендикке жатат.

Ошол эле жылдардын гуманисттик ойломунда көрүнүктүү орунду Касым Тыныстановдун, мурдагы акын-импровизаторлордун чыгармачылыгына салыштырганда өзгөчө стили менен айырмаланып турган чыгармалары ээлейт. Касым «эркиндик» деген сөздү адамды падышалык Россиянын режиминин эзүүсүнөн, зордук-зомбулуктарынан жана жергиликтүү бай-манаптардын өзүм билемдиктеринен боштондукка чыгаруу, инсанды ошолорго баш ийүүгө мажбурлоочу кишенден арылтуу деп түшүнгөн. Ал эми Борбордук Азиядагы адамдардын социалдык тең укуктуулугу маселесине келсек, Касым өзүнүн эмгектеринде биринчилерден болуп, адамдардын ортосундагы теңчиликти жар салып, аялдардын абалына өзгөчө көңүл бурган. Революциянын жеңиши өлкөнүн бардык эмгекчи элин, анын ичинде Чыгыштын аялдарын да, кылымдар бою эзилүүдөн жана кордолуудан толук куткарды.

Касым үчүн «Ала-Тоо» сөзү «эне», «балалыктын жана асылдыктын бешиги» сыяктуу маанилүү түшүнүктөр менен бирдей турган. Ал “ак чачы” жана катаалдыгы менен адилеттүүлүккө, адамкерчиликке тарбиялоодо маанилүү моралдык фактор болуп саналат. Гуманист илим менен технологияны колдонуу жалпы адамзаттык баалуулуктарга шайкеш келүүгө тийиш деп эсептеген. Илим өзүнчө эле бир нерсе эмес, илим – адамдын жашоо шарттарын жакшыртуунун маанилүү куралы.

XX к. 20-жылдарында кыргыз элинин турмушун, эркиндик үчүн күрөшүн өз чыгармаларында чагылдырган алгачкы кыргыз акындарынын бири Аалы Токомбаев болгон. Анын чыгармачылыгында негизги орунду адам жана анын жашоодогу мааниси ээлейт – анын пикири боюнча, бул маани кыргыздарды жергиликтүү кан соргучтардын (сопу-манаптардын) жана чет элдик

колонизаторлордун эзүүсүнөн бошотуу үчүн күрөштө, карапайым адамдын укуктары менен эркиндигин коргоодо жатат.

Адам аракеттеринин ар кандай түрлөрүнүн арасында анын эмгектенүүсү өзгөчө көрүнүктүү орунду ээлейт. Эмгек процессинде адамдын кабыл алуу жана ой жүгүртүү диапозону кеңейди, анын эмгек аракеттери аң-сезимдүү мүнөзгө ээ болду. Окумуштуулар белгилегендей, бүткүл тарых адамдын эмгек аркылуу калыптаныш таржымалынан башка эч нерсе эмес. Акын «Эстелик кат» деген ырында эмгектин адамдардын жашоо турмушундагы жана алар дүйнөдөн өткөндөн кийинки мааниси жөнүндө ой-пикирлерди айтат. Гуманисттин бул ойлору жаштарды тарбиялоодо жалпы элдик накыл кеп натары урунулуп калды.

XX к. 30-жылдарындагы кыргыз руханий маданиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн тобунда Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгы татыктуу орунду ээлейт.

Адамдарды артта калуучулуктан куткаруунун, кыргыздардын материалдык жана рухий жыргалчылыгын жогорулатуунун бирден-бир жолун ал адеп-ахлактык деңгээлди көтөрүүдөн жана патриархалдык-феодалдык коомдун эзүүсүнөн куткаруудан, алдыңкы билим жана агартуучулукту жайылтуудан көргөн. Алыкул Осмонов Токтогул, Тоголок Молдо, Барпанын гуманисттик тенденцияларын өнүктүрүп, гуманизмдин жаркын жактоочусу болуу менен эл үчүн, туулуп-өскөн жери – Ата Журт үчүн кам көргөн. Акындын айтымында, ааламдагы бардык жыргалчылыктар – Күн, Ай, дарыялар, өсүмдүктөр жана жаныбарлар адам үчүн жаратылган жана ага кызмат кылууга тийиш. Ал гуманист катары жашоого жана адамга чоң урмат-сый менен мамиле кылган, адам жердеги жашоонун бардык жыргалчылыгын пайдалануусу керек деп эсептеген. Алыкул адамдын сапаттык жактарын акыл-эстүү жандык катары карайт: ага ак ниеттүү эмгек, адилеттүүлүк, чынчылдык, тууралык, адамгерчилик мүнөздүү.

«XX к. 40–90-жылдарында гуманизмдин кесипкөй философтор тарабынан өнүктүрүлүшү» аттуу экинчи бөлүмдө адис философтордун

эмгектериндеги гуманизм маселелеринин изилдениши талдоого алынды.

Кыргызстанда илимдин өнүгүшү жана профессионал философтор тобунун пайда болушу менен коомдук практиканын актуалдуу проблемаларын системалуу түрдө изилдөө иши башталды. XX к. 40–90-жылдарында Кыргызстанда сабатсыздык толугу менен жоюлду, башкача айтканда, кыргыздардын аң-сезими демейки деңгээлден илимий-теориялык деңгээлге көтөрүлдү. Философтор жаңы шарттарда өздөрүнөн мурдагылардын жетишкендиктерин пайдаланып, акын-ырчылардын, ойчулдардын, акындардын эң сонун салттарын өнүктүрүштү. Кыргыз философторунун көңүл чордонун тарыхый-философиялык проблемалар ээлеп, коомдук-философиялык ой-пикирдин тарыхынын актуалдуу маселелери иштелип чыгылды, революцияга чейинки дүйнө таанымдын жана оозеки элдик чыгармачылыктын маселелери изилденди. Кыргызстанда революцияга чейинки коомдук-философиялык ой-пикирди изилдөөнүн алгачкы кадамы А.Алтымышбаев тарабынан ташталды; анын дүйнө тааным системасында алдыңкы гуманисттик идеялар негизги орунду ээледі. Ал идеялар окумуштуунун Кыргызстандагы социалдык-философиялык ой-пикирдин өнүгүү тарыхына, атап айтканда, кыргыздардын реалдуу дүйнөгө болгон көз караштарына жана алардын коомдук аң-сезиминин өнүгүшүнө байланыштуу маселелерди көтөргөн илимий-философиялык эмгектеринде ачык чагылдырылган. Окумуштуу тарыхчылардын эмгектерине таянып, философиялык жана коомдук ой жүгүртүүнүн өнүгүү этаптарын өз алдынча, төмөнкүдөй классификациялаган: алгачкы общиналык түзүлүш ыдырагандан кийин алар уруучулукту баштан кечирип, ал б.э. V к. акырына чейин уланган. VI к. тартып, XIX к. аягына чейин кыргыздардын коомдук турмушунда үстөмдүк кылган феодалдык мамилелер орногон. Бул ой гуманизмдин түпкү тамырынын коом тарыхында – материалдык жана руханий баалуулуктарды жараткан эмгекчи элдин тарыхында, б.а. коомдук мамилелер системасындагы адам болумунун баалуулук өлчөмүн көрсөткөн татаал тарыхый-маданияттык феномен катары түптөлгөндүгүнөн кабар берет. Байыркы, жашоо башталган убактан бери эле,

адамдар тышкы дүйнөнүн чыныгы байланыштарын жана мамилелерин, адамдын табигый жана социалдык маңызын табууга жана түшүнүүгө аракет кылып келишкен. Мына ушундан улам, гуманизмдин башаты ата-бабалардын дүйнөнү өздөштүрүү жолунда пайда болгон. Алар коомдогу адамдардын адаттарын жана жүрүм-турумун жөнгө салып туруучу каада-салттардан жана үрп-адаттардан байкалган. Кыргыздын элдик каада-салты, үрп-адаттары социалдык-психологиялык түзүлүшү башка элдерден айырмалап турган маанилүү элементтерди камтыйт. Мисал катары А.Алтмышбаев келтирген адеп-ахлактыктын гуманисттик нормалары азыр да маанисин жогото элек: уруктун, уруунун, улуттун намысын илгертеден эле жоокерлер гана коргобостон, аны эл, топ жана үй-бүлөлөрдүн ар бир мүчөсү коргоп келген.

А.Алтмышбаев эл даанышмандыгынын негизи катары «Манас» эпосунда чагылдырылган гуманисттик идеяларды изилдеген. Мындан биз гуманизмдин өнүгүшүндө үзгүлтүксүздүктүн объективдүү мыйзамченеминин иштешин көрүүдөбүз. А.Алтмышбаев өзүнүн көптөгөн эмгектеринде жана сүйлөгөн сөздөрүндө өзүн гуманист катары таанытып, кыргыздардын жана кошуна союздук республикалардын коомдук турмушундагы кемчиликтерди жоюунун жолдорун көрсөткөн.

Кыргыздардын Байыркы доордон XVIII к. башына чейинки дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн талдоого алган Б. Аманалиевдин изилдөөлөрү өзгөчө көңүл бурууга татыйт. Философиялык билим, кандай гана маселеги карабасын, дайыма адамзатка кайрылып келген, анткени ал жер жүзүндөгү жашоонун деңгээлинин көрсөткүчү гана эмес, рухий башталыштын алып жүрүүчүсү, жаратылыштагы өзү сындууларга жана табиятка болгон али ачыла элек мамилелердин сактоочусу болуп саналат. Байыркы кыргыздардын дүйнө таанымындагы гуманисттик ой жүгүртүүнүн башаты биринчи кезекте алардын мифтеринде жана демейки билимдеринде жатат. «Байыркы кыргыз искусствосунун символикалык чыгармаларында диний мазмун чагылдырылганы менен, – деп жазат окумуштуу, – алардын бардыгы чындыкты чагылдырууга өзгөчө реалисттик мамиле жасалгандыгы менен айырмаланат.

Идеологиянын үстөмдүк кылуучу формасы катары тотемдик ишенимдердин орношу бир катар өтө маанилүү натыйжаларга алып келген. Бул ишенимдердин гуманисттик позициясынан туруп, адамдардын жаратылышка, бири-бирине жана өз табиятына болгон мамилеси, башкача айтканда, адамдын өзү жөнүндөгү түшүнүгү тууралуу ой жүгүртүшкөн. Табиятка сыйынуу көп учурларда анын кубулуштарын жандандырууга негизделген. Анда «жаратылыштын негизги күчтөрү гана жандандырылган» (Из истории философской мысли киргизского народа. – Фрунзе, 1963. – С. 15) деп жазат Б.Аманалиев. Кыргыздар байыркы эл катары айлана-чөйрө менен тыгыз байланышта жашап, эч качан өздөрүн жаратылыштын кожоюну деп эсептешкен эмес, тескерисинче, өздөрүн кандайдыр бир күч тарабынан жаратылган дүйнөнүн катардагы мүчөлөрү, жашоочусу деп санашкан. Диний дүйнө тааным, мифологиялык аң-сезим сыяктуу эле, гуманисттик ойдун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негиздеринен болгон. Исламга чейинки ишенимдер кыргыздардын рухий жактан өнүгүүсүндө маанилүү кадам болуп, теориялык ой жүгүртүүнүн түйүлдүктөрүн пайда кылууда чоң роль ойногон.

Окумуштуунун айтымына караганда, гуманизмдин түйүлдүктөрү элдик оозеки сөздө, жомоктордо, кенже баатырдык эпостордо жана «Манас» эпосунда орун алып, алардан жолунан чыккан «кыйынчылыкты эрки менен жеңген адамдын күчүнө чын дилден суктануу сезилип турат» Б.Аманалиевдин ою боюнча, өткөнгө, өзүнүн улуттук маданиятынын башатына кайрылуу аны башка элдердин маданияты менен адистик деңгээлде катарга коюуга, алардын ар биринин оригиналдуулугун түшүнүүгө жана баалай билүүгө өбөлгө түзөт.

А. И. Нарынбаев – уйгурлар менен кыргыздардын коомдук-саясий жана философиялык-гуманисттик ой-пикирин өнүктүрүүгө зор салым кошкон көрүнүктүү окумуштуу. Анын Чыгыштын коомдук-философиялык ой-пикирин өнүктүрүү маселелери боюнча изилдөөлөрү өзгөчө баалуу. Чыгыш элдеринин гуманисттик ой-пикири эч качан атайын жазылган трактаттар менен гана чектелип калбай, көркөм сөз өкүлдөрүнүн чыгармаларында да кеңири чагылдырылып, өнүгүп келген. Буга мисал катары, атап айтканда,

А.Нарынбаевдин акын Жусуп Баласагындын ишмердүүлүгүнө арналган “Караханиддер доорундагы уйгурлардын коомдук ой-пикиринин өнүгүшү” аттуу изилдөөсүн алсак болот. Улуу акындын гумандуу, философиялык көз карашын чагылдырган «Кут билим» дидактикалык поэмасы бүткүл дүйнөгө жакшы таанымал. А. Нарынбаевдин изилдөөсүндө Махмуд Кашгаринин чыгармачылыгындагы гуманизм маселеси көрүнүктүү орунду ээлейт. «Түрк тилдеринин сөздүгү» («Диван лугат ат-түрк») дүйнөлүк маданияттын өнүгүшүнө кошулган чоң салым болуп эсептелет. Прогрессивдүү ойчул, түрк жазма адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири, элдик даанышмандыктын, атап айтканда, оозеки чыгармачылыктын салттарына таянуу менен гуманизм идеяларын көтөрүп чыгат жана орто кылымдардагы түрк элдеринин философиялык-гуманисттик көз караштарын чагылдырат. XIX к. экинчи жарымындагы уйгур элинин демократ акындарынын саясий көз караштарында, деп белгилейт окумуштуу, «улуттук көз карандысыздык, тең укуктуулук, элдердин достугу жана кызматташтыгы идеялары» маанилүү орунду ээлейт. А. Нарынбаев гуманист катары: «Адамдын, анын ички дүйнөсүнүн көйгөйү: укуктары жана муктаждыктары, чыгармачылыгы жана акырында азап-кайгысы болуп келген жана кала берет» деп жазат (Избранные произведения. – Бишкек, 2004. – С. 21).

«Гуманизмди изилдөөнүн постсоветтик мезгил шарттарында улантылышы» деп аталган үчүнчү бөлүмдө гуманизмдин азыркы кездеги изилдөөчүлөрдүн философиялык эмгектериндеги өнүктүрүлүшү талдоого алынды.

Аталган мезгилде гуманисттик ойду изилдөөгө А.Ч. Какеев, Т.А. Аскарлов, Ы. Мукасов, М.Ж. Жумагулов, Н.К. Саралаев жана А. Бекбоев зор салым кошту. Алардын изилдөөлөрүндө кыргыз элинин гуманисттик оюнун өнүгүшүнүн тигил же бул өнүттөрү ачылып берилди.

Кыргыз элинин коомдук жана философиялык-гуманисттик ой-пикиринин тарыхынын маселелерин иштеп чыгууга салым кошкон академик, көрүнүктүү коомдук ишмер, окумуштуу-философ А.Какеев, анын өнүгүүсүнүн негизги

этаптарын изилдеп, байыркы доордон азыркыга чейинки өзгөчөлүктөрүн ачып берген. Ошентип, 1920-жылдары Кыргызстанда «коомдук жана жаратылыш кубулуштарын диалектикалык-материалисттик түшүндүрүүгө негизделген жаңы дүйнө таанымды орнотуу үчүн шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзүү боюнча бороондуу жана ар тараптуу процесс жүрүп жаткан». Окумуштуу мында чыгармачыл интеллигенциянын алгачкы мууну: Б.Солтоноев, Т.Жолдошев, К.Тыныстанов, Ю.Абдрахманов ж.б. чыгармаларын изилдөөнүн ролу чоң экенин белгилейт. А.Какеев өзүнүн эмгектеринде кыргыз элинин коомдук-гуманисттик ой-пикиринин тарыхынын проблемаларын кеңири талдап чыгууга аракет кылып, анын өнүгүүсүнүн негизги этаптарын изилдеп, революцияга чейинки жана андан кийинки философиялык-гуманисттик ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүн ачып берет.

Т.Аскаровдун чыгармалары Кыргызстандын эстетикалык-гуманисттик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө олуттуу орунду ээлейт. Белгилүү болгондой, кыргыздардын эстетикалык-гуманисттик ой-пикири байыркы заманда, таптык коомго чейинки мифологиялык аң-сезиминде пайда болгон. Мифология жаратылышты жана адамдын тиричилигин аңдоо формасы, байыркы коомдун рухий турмушунун эң маанилүү курамдык бөлүгү жана дүйнө таанымы катары бардык элдерде болгон. Себеби, анын фантазия менен элестетүүлөрдөн жаралган нерсе экендиги түшүнүктүү. Чындыктын чагылдырылышы, атап айтканда, жаныбарларга, өсүмдүктөргө ж.б. кам көрүүнүн көркөм образдарда чагылдырылышы байыркы адамдын «эстетикалык сезимин, табиттин» канааттандырууга, башкача айтканда, адамгерчиликтин калыптанышына түрткү берген. Т.Аскаров: «Поэзиянын түзүлүшүндөгү эстетикалык табит, сезим жана башка түшүнүктөр, трагедиялуулук жана күлкүлүүлүк, сулуулук менен көрксүздүк жана башка категориялар болумдун өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга жөндөмдүү» деп белгилейт.

Эмгек – коомдук адамды, анын адамгерчилигин жараткан, ой жүгүртүүсүн, эстетикалык сезимдерин өнүктүргөн күч. Эмгектенүү учурунда эстетикалык баалуулуктарды, түрдүү кубулуштарды жана предметтерди түшүнүү пайда

болот жана өнүгөт, ошону менен бирге адамда эстетикалык тажрыйба, субъективдүү жөндөмдүүлүк, сулуулукту түшүнүү калыптанат. Т.Аскарров «Дүйнөнүн эстетикалык жактан таанып-билүү» (макалалар жана илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары жыйнагы) аттуу китебин жазып, анда окумуштуу көркөм шарттуулукту эстетикалык кубулуш катары баса белгилеп, көркөм шарттуулуктун эстетикалык табиятын ачып берген.

Кыргыздардын коомдук-гуманисттик ой-пикиринин маселелерин изилдөөдө академик Ы. Мукасовдун кошкон салымы абдан маанилүү. Тактап айтканда, анын «Философиялык ой-пикир кыргыз маданиятынын өнүгүшүнүн контекстинде» аттуу эмгегинде жана бир катар илимий макалаларында философиянын Кыргыз Республикасында илим катары пайда болушунун өбөлгөлөрү, демейки аң-сезимден илимий багытка өтүү маселелери, республикадагы тарыхый-философиялык маселелерди изилдөөнүн негизги багыттары объективдүү талдоого алынган.

Монографияда автор байыркы кыргыздардын дүйнө таанымына кеңири мүнөздөмө берген. Бул мезгилде кыргыздар өз доору үчүн жетишерлик өнүккөн маданияттын алып жүрүүчүсү катары чыгышкан жана рун жазуусунун болушу менен өзгөчөлөнүшкөн. Кыргыз тарыхына арналган изилдөөлөр, анын түпкүрүндө коомдун руханий турмушунун муктаждыктарына жооп берген гуманисттик ой жүгүртүүнүн башаты жаралганын далилдеп турат. Ы. Мукасовдун эмгектеринде мифологияны коомдун өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында пайда болгон дүйнөнү өздөштүрүү жолу катары каралат жана ал адамдардын муктаждыктарына негизделген делип эсептелет. Мифология архаикалык ой жүгүртүүнүн туундусу катары, таанып-билүүнүн сезимтал-эмоциялык баскычы менен байланышкан. Мифологиялык дүйнө тааным байыркы маданияттын бир бөлүгү болгон аң-сезимдин негизи катары, адам болумунун идеалдар деңгээлиндеги практикалык мерчемдердин объектилерин аныктоо үчүн кызмат кылган бөлүгүн сактап калган. Ы. Мукасов өзүнүн чыгармаларында, гуманист катары, байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын дүйнө таанымын өткөн замандагы коомдук-гуманисттик ой-

пикирдин тарыхы гана эмес, аны азыркы учур менен тыгыз байланышта талдоого алган. Мына ушундан улам, Ы. Мукасов мифологиянын, Исламга чейинки ишенимдер менен Исламдын байыркы жана орто кылымдардагы элдердин турмушундагы орду, Чыгыш менен Батыштын мамилеси сыяктуу маселелерди караган.

О.А.Тогусаков алгачкылардан болуп философиялык рефлексия деңгээлинде алдын – ала божомолдоо маселесине бүтүндүү- концептуалдык анализ жүргүзгөн. Автор тарабынан алдын – ала божомолдоо түшүнүгүнүн эволюциясы жана генезиси онотлогиялык, тарыхый- логикалык, социалдык – маданий детерминанттардын диалектикалык биримдигинде анын ишмердик принцибинин калыптануусунун контекстинде каралган. Алдын – ала божомолдоонун түшүнүк – категориалдык аппаратын конкреттештирүү менен катар гуманизмдин негизги принциптери тыкыр каралып жана анын бүгүнкү Кыргызстандык коомдогу ролу көрсөтүлгөн.

Гуманисттик идеялар М. Жумагуловдун илимий эмгектеринде да маанилүү орунду ээлейт. Философтун гуманизми, баарынан мурда, адамдын жашоосу өтө турган жана анын ийгиликтүү практикалык ишмердүүлүгүнүн зарыл шарты болгон табигый процесстерди ачуудан жана түшүнүүдөн көрүнөт. Азыркы учурдагы жаратылышка болгон антропогендик терс таасир адамзат тарыхынын бардык өткөн миңдеген жылдарында жасалган зыянга караганда теңдешсиз көп экендигин белгилөө керек. Бул кыйратуучу экологиялык динамиканын жайылышы келечекте жаратылыштын жана адамдын деградацияланышы, айрым аймактарда гана эмес, бүткүл жер шарында экологиялык кыйроонун болушу коркунучун туудурат.

Тарыхтын башталышынан бери адамдын жаратылыш менен өз ара байланышы адамзаттын жашоосунун негизи гана болбостон, коомдук прогресстин чектерин жана мүмкүнчүлүктөрүн да бараандуу өлчөмдө аныктап келген. Биздин доордо дүйнөдөгү экологиялык жана социалдык өнүгүү биосферанын чектелген ресурстары, өндүрүштүк жана тиричилик мүмкүнчүлүктөрү менен ачык карама-каршылыкка учурады. Жердин жана

океандын жаратылыш ресурстары азайып, заттын биохимиялык айланууларынын техногендик бузулушу, жаратылыш чөйрөсүнүн бардык компоненттеринин булганышы, өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын ар кандай түрлөрүнүн биротоло жоголушу байкалууда. Демек, элдин экологиялык маданияты түпкүлүгүндө анын салттуу маданиятынын жүзү болуп саналат.

XXI к. башында республикабыздын философтору Н. Саралаев менен А. Бекбоевдин «Диалектикалык логиканын очерктери: принциптер жана категориялар» (2002) аттуу монографиясы жарык көргөн; анда конкреттүү тарыхый теориялык маалыматтардын негизинде диалектикалык категориологиянын айрым өңүттөрү талдоого алынган. Атап айтканда: Н.Саралаев «тарыхый», «логикалык» деген философиялык түшүнүктөрдүн калыптануу процессинин логикалык-гносеологиялык табиятын жана чегинип-умтулуу процессин караса, ал эми А.Бекбоев *зарылдык* жана *кокустук* категорияларына тарыхый-логикалык талдоо жүргүзгөн.

Гегель иштеп чыккан логикалык метод окумуштууларга тарыхый категориясынын маселелерин чечүүнүн жолун көрсөтөт. К.Маркстин ою боюнча, нерсенин маңызын жана келип чыгышын билүү анын жетилген абалындагы курамын, функцияларын жана түзүлүшүн ар тараптуу талдоодон башталышы керек. Калыптанып бүткөн нерсени изилдөө анын тарыхын жалпы жонунан көрсөтүүгө мүмкүндүк берет, анткени анда анын мурунку абалынын “элементтери жана калдыктары” сакталып калат. Ошентип, бул эмгекте гуманизм диалектиканын тарыхый-логикалык принциби аркылуу өнүгөт деген ойду табууга болот.

Гуманисттик философиянын жана саясий ойдун тарыхынын маселелерин изилдөөгө көрүнүктүү салым кошкон окумуштуу – философия илимдеринин доктору, профессор А. Бекбоев. Анын эмгектеринде, атап айтканда, «Диалектикалык логиканын очерктери: принциптер жана категориялар» аттуу монографиясында зарылчылык жана кокустук категорияларынын логикалык-гносеологиялык эволюциясын филогенездик эпистемология менен философия тарыхынын чегинип-умтулуу процессинин контекстинде талдайт.

«Зарылдыктын жана кокустуктун мифтик формалары» деген бөлүмдө окумуштуу «материалисттик диалектиканын көз карашынан алганда, философиянын ойлоо процессинин эң жогорку натыйжасы катары пайда болушу адамзат коомунун табигый тарыхый өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүү натыйжасы болуп саналат, анткени ал материалдык жана рухий маданияты», башкача айтканда, адамзат өзүнүн өнүгүү процессинде материалдык гана эмес, руханий баалуулуктарды да топтогон. Адамдардын мифтик түшүнүктөрү абстракттуулукка караганда, элестүү жана реалдуу. Ошого карабастан, гуманисттик көз караштардын элементтерин камтыган мифология, кандайдыр бир деңгээлде, таанытуучу функцияны аткарып, адамдын жаратылышты да, социалдык дүйнөнү да өздөштүрүүсүнүн алгачкы тарыхый формасы болгон.

Иштин **Корутунду** бөлүгү төмөнкүдөй бүтүмдөрдү камтыйт:

1. Гуманизм – ыкчам өнүгүп туруучу социомаданий көрүнүш катары, адам болумунун коомдук мамилелер системасындагы артыкчылыктуулугун жана актуалдуулугун, баалуулук өлчөмүн көрсөткөн коомдук татаал тарыхый-маданияттык феномен. «Гуманизм» түшүнүгү инсандын ар тараптуу өнүгүүсүн, анын ар-намысын, эркиндигин, гумандуу коомдук мамилелерин, эркиндикке, жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү жана көрсөтүүгө болгон укугун коргоо, тең укуктуулук жана адилеттүүлүк, адамдын инсан катары баалуулугун таануу сыяктуу өзгөчө белгилерди камтыйт.

2. Табиятка, үй-бүлөгө, Мекенге, адам баласына карата болгон гуманисттик идеялардын мазмуну ар бир доордо ар башка болуп келген. Кайра жаралуу доорунун ишмерлери ар тараптуу өнүккөн адамдын идеалын жаратышкан жана өзүлөрү да, көбүнчө, ойчул, акын, мамлекеттик ишмер, кол башчы сыяктуу ар кыл жөндөмдүүлүктөрдү бирге алып жүрүшкөн. Капитализмге мүнөздүү абстракттуу адам принциби буржуазиялык гуманизмдин негизи болуп саналып, ал тигил же бул түрдө – билип туруппу, же билбей калыппы – айтор, адамдын адам тарабынан эксплуатацияланышы менен болгон чыныгы байланышын камтыган. Капитализм феодалдык кишенден бошонгон адамдардын инсандык сезимин ойготкон. Гуманизмдин эң маанилүү

атрибуту – адамзатты бир бүтүн деп түшүнүү – саясий, соода-сатыктык, маданий катнаштарга мейкиндик ачып, өз кезегинде этностор арасындагы мамиледе бирдиктүү тилдин колдонушуна шарт түзгөн эллиндик-гректик, акырында антикалык доор деп аталып калган улуу империялар тарабынан түзүлүп өнүктүрүлгөн. Адам баласынын баарынын бирдей экендиги жөнүндөгү идея орто кылымдардагы Ислам маданиятындагы гуманизмдин негизги белгилеринин бири болгон. Анын дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү – агартуучулук идеалы, антикалык идеалга интеллектуалдык, адеп-ахлактык жана маданий жактан жакындыгы болгон. Адам – эң жогорку баалуулук жана коомдун негизги байлыгы. Бул принцип гуманисттик багытты тутунган философия үчүн да салт болуп келген жана болуп кала берет.

3. Кыргыздардын гуманисттик ой-пикири обочолонбой, башка элдердин гуманисттик ой-пикири менен өз ара карым-катышта өнүгүп келген. Бул байланыш, айрыкча кошуна жашаган элдердин рухий маданиятынын өнүгүшү менен өзгөчө тыкыс болгондугу маалым. Бул жагынан аганда, гуманисттик идеялары тарыхта олуттуу көрүнүш болгон, кыргыз гуманисттик ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө жагымдуу таасирин тийгизген көрүнүктүү Борбордук Азия ойчулдары Абу Наср аль-Фараби, Ибн Сина, Абу Райхан Бируни, Фирдоуси, Жалалиддин Руми, Саади, Абдурахман Жами, Алишер Навоинин ысымдарын бөлүп атоого болот. Алардын көз караштары адамды аздектөө менен караган гуманизм руху менен сугарылган. Акын-ойчулдар Фирдоуси, Жалалиддин Руми, Саади, Абдурахман Жами, Алишер Навои деспотизмге, карапайым элди жырткычтык менен эзген, алардын кадыр-баркын, укугун тебелеген ач көз башкаруучуларга каршы чыгышкан. Алар коомдун жогорку катмарын жакырларга жана колунда жокторго кең пейилдик жана борукерлик менен мамиле кылууга үндөшкөн.

4. Гуманисттик ой-пикир изилденип жаткан мезгилдеги кыргыз элинин аң-сезиминин туруктуу мүнөздөмөсү болгон. Кайсыл доордо болбосун, дүйнө жана адам жөнүндөгү позитивдүү билимдердин негизинде калыптанган жана коомдун руханий маданиятын байытуу процесси менен тыгыз байланышта

өнүккөн гуманисттик идеялар болгон; кыргыздын көп кылымдар бою өздүк дараметин мүмкүн болушунча ойготуп, кайра жандандырып, ачып, өнүктүрүүчү күч болуп келген.

5. Адамдар эзелки замандардан бери эле, өз жашоосунун жүрүшүндө тышкы дүйнөнүн чыныгы байланыштарын жана мамилелерин, адамдын табигый жана коомдук маңызын түзүүгө жана түшүнүүгө аракет жасап келишкен. Мына ушунун негизинде ата-бабалар дүйнөсүнүн руханий өнүгүүсүндө гуманисттик ойдун башаттары пайда болгон. Алар биринчи кезекте мифтерде, Исламга чейинки ишенимдерде жана демейки билимдерде орун алган. Байыркы адамдын дүйнөнү да, өзүн да түшүнүүгө болгон умтулуусуна негизделген мифологиялык аң-сезим кыргыздардын гуманисттик ой-пикирин калыптандыруунун маанилүү шарты болуп саналат. Исламга чейинки ишенимдер идеологиялык кызматты аткарып, байыркы кыргыздардын аң-сезиминде акыл-эс, ой-парасат, элдик даанышмандык түрүндө жашап келген. Ал эми демейки билим табигый жана коомдук кубулуштардын мыйзамдарын таанып-билүүнү жогорку деңгээлде чагылдыруунун табигый негизи болгон.

6. Кыргыздардын Орто кылымдагы гуманисттик ой-пикири фольклордо жана Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Кет Бука, Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчынын чыгармаларында өнүккөн. Кыргыздар бул тарыхый доордо жаратылыш жана коомдук кубулуштардын мыйзамдарын түшүндүрүүдө чындыкты үстүртөн билүү менен гана чектелип калбастан, анын түпкү маңызына сүңгүп кире алган. Орто кылымдардагы кыргыздардын дүйнө таанымынын негизги белгилерин камтыган рационалдуу идеялар алардын гуманисттик ой жүгүртүүсүнүн олуттуу жетишкендиги болуп эсептелет. Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгари “жакшылык”, “ырайым”, “адилет”, “билим”, “акыл”, “теңчилик”, “урмат”, “адамга болгон сүйүү” сыяктуу гуманисттик түшүнүктөргө өзгөчө көңүл бурушкан. Ал эми Кет Бука, Асана кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчынын гуманисттик ой-пикиринин негизги принциптерин кең пейилдик менен берешендик түзгөн.

7. XIX к. жана XX к. башында кыргыз элинин бирдиктүү концепцияга айланып бүтө элек, чар жайыт дүйнө таанымынын ордуна акыл-ойго таянган, дүйнөнүн материалдык биримдиги, анын өз алдынчалыгы жана өзүн-өзү камсыз кыла билиши жөнүндөгү түшүнүктөргө негизделген, терең гуманисттик идеялар камтылган ойлор системасы келди. Боорукердикке жана адилеттүүлүккө чакыруу, илимди даңазалоо жана аны иш менен айкалыштыруу талабы, наадандыкты айыптоо, кең пейилдикти, асылдыкты жана боорукердикти үгүттөө, ошондой эле чыныгы адамдык сүйүүнү даңазалоо Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпанын гуманисттик көз караштарынын прогрессивдүү тараптары болуп саналат.

8. Кыргыздардын революцияга чейинки гуманисттик ой-пикири падышалык бийликтин жана жергиликтүү бай-манаптардын ырайымсыздыгын, адамкерчиликсиздигин сындодон, кыргыз коомунун келечектеги жаркын жашоосу жөнүндөгү эңсөөлөрдөн турса, падышалык режим кулатылгандан кийин, биринчилерден болуп Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпы эл массасын келечек үчүн активдүү күрөшүүгө ачык үндөп, коомдук прогресстин бийиктиктерине чыгууга чакырышкан. Гуманисттердин демократиялык идеялары бүгүнкү күндө да өз маанисин жогото элек. Ойчулдардын ырларында, поэмаларында жана башка чыгармаларында реалдуу турмуштун негизинде жаркын келечек үчүн күрөшкөн оң каармандардын образдары жаратылган. Гуманизм өзгөчө Касым, Аалы, Алыкулдун чыгармаларында даана байкалган. Алар эркиндик, теңдик, кедей-кембагалдардын, аялдардын жыргалчылыгы үчүн күрөшкөн, аларга чын дилден жардам берүүгө чакырышка. Билимдин коомдук турмуштагы ролун баамдаган бардык гуманист-агартуучулар фольклорду этикалык билимдин өнүгүшүнө, демек, коомдук прогресске салым кошкон улуу күч катары көрүшкөн.

9. Согуштан кийинки жылдардагы профессионал философтордун негизги иштери улуттук мамилелерди, интернационализмди, башкача айтканда эмгекчилерди элдердин достугунун жана бир туугандыгынын духунда

тарбиялоо маселелерине арналган. Тарыхый-философиялык маселелер да кыргыз философторунун көңүлүнүн борборунда болуп, философиялык ой-пикирдин тарыхынын актуалдуу маселелери иштелип чыгылган, революцияга чейинки дүйнө таанымдын маселелери жана өткөн доордун ойчулдарынын гуманисттик көз караштары изилденген.

Ал эми философиялык мурастарды изилдөө, маданий-гуманисттик баалуулуктарга кайрылуу инсандын гуманисттик дүйнө таанымын жана бийик адеп-ахлактык сапаттарын калыптандырууга салым кошкон.

10. Постсоветтик мезгилде кыргыз философторунун эмгектеринде гуманизм маселелерин изилдөө андан ары өнүктүрүлдү. Атап айтканда, А.Какеев, Т.Аскарров, Ы. Мукасов, М.Жумагулов, Н.Саралаев жана А.Бекбоев кыргыз элинин гуманисттик ой-пикирин өнүктүрүүнүн айрым-айрым жактарын ачып беришти. А.Какеев кыргыздардын философиялык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүүсүнүн негизги этаптарын изилдеди. Т.Аскарров кыргыздардын эстетикалык-гуманисттик ой-пикирин иликтеди. Ы. Мукасов кыргыз элинин байыркы доордон XX к. башына чейинки философиялык, гуманисттик ой-пикиринин генезисин жана эволюциясын комплекстүү тарыхый-философиялык талдоого алды. М.Жумагуловдун изилдөөлөрүнүн гуманисттик өңүтү адамдардын жашоосу орун алып, алардын практикалык ишмердүүлүгүнүн зарыл шарты болгон табият процесстерин ачып көрсөтүү жана аларды түшүнүү маселелерин талкуулоо менен байланышкан. Н.Саралаев өзүнүн эмгектеринде «тарыхый», «логикалык» философиялык түшүнүктөрдүн калыптанышынын жалган-гносеологиялык табиятын жана өз ара процессин карайт, ал эми А.Бекбоев «зарылдык» жана «кокустук» категорияларына тарыхый-логикалык талдоо жүргүзгөн.

ЖАРЫК КӨРГӨН ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. *Жумагулов Т., Мукасов Ы.М.* Гуманистические идеи в контексте развития философской мысли кыргызского народа до начала XX века: монография. – Бишкек: Илим, 2014. – 141с.
2. *Жумагулов Т.* Гуманистические идеи Токтогула и его современников [Текст] / Т. Жумагулов // Гуманитарные проблемы современности: научные труды молодых ученых. – 2014. – Вып. 19. – С. 251–255.
3. *Жумагулов Т.* Человеколюбие в творчестве акынов начала XX в. [Текст] / Т. Жумагулов // Гуманитарные проблемы современности: научные труды молодых ученых. – 2014. – Вып.19. – С. 255–260.
4. *Жумагулов Т.* Гуманизм в творчестве Токтогула // Жарчы (Вестник НАН КР). – 2014. – № 1. – С. 20–23.
5. *Жумагулов Т.* Токтогулдун гуманисттик көз караштары [Текст] / Токтогулдун энциклопедиясы (в соавторстве). – 2014. 468 с.
6. *Жумагулов Т.* Идеалы человечности в творчестве Т. Молдо [Текст] / Гуманитарные проблемы современности. – 2014. – Вып. 20. – С. 389–396.
7. *Жумагулов Т.* Барпы-ырчы – сторонник гуманизма [Текст] / Гуманитарные проблемы современности. – 2015. – Вып. 21. – С. 308–315.
8. *Жумагулов Т.* Гуманизм в творчестве Касыма Тыныстанова // Жарчы (Вестник НАН КР). – 2015. – № 1. – С. 34–39.
9. *Жумагулов Т.* Аалы Токомбаев – известный поэт, гуманист, общественный деятель. «Манастан Чынгыз Айтматовко карай: проблемалар жана көз караштар»: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары (Бишкек, 15 январь, 2016-ж.). – 2016. – № 1. – С. 373–376.
- 10 *Жумагулов Т.* Алыкул Осмонов – новатор, поэт и гуманист // Жарчы (Вестник НАН КР). – 2016. – № 2. – С. 86–91.
11. *Жумагулов Т.* Академик А. Нарынбаев как исследователь гуманистической философии Востока // Высшая школа. Россия. Научно-практический журнал. – 2016. – № 16. – С. 14–16 (Ринц).

12. *Жумагулов Т.* Гуманизм в историко-философской мысли Ж. Баласагына // Высшая школа. Научно-практический журнал. Россия. – 2016. – № 16. – С. 16–19 (Ринц).

13. *Жумагулов Т.* Гуманизм в общественно-философской мысли Жусупа Баласагына // Жусуп Баласагындын «Куттуу билими» – X–XI кылымдардагы Борбордук Азиядагы мусулмандык кайра жаралуунун күзгүсү (Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган жыйнак). – Бишкек, 2016. – С. 100–102.

14. *Жумагулов Т., Абдыкеримова Д.* Механизмы развития коммуникативной компетентности менеджера в условиях трансформации современного Кыргызстана // Жарчы (Вестник НАН КР). – 2017. – № 1. – С. 67–71.

15. *Жумагулов Т., Арзыкулов Ж.* Гуманизм – улуттук идеянын өзөгү. Улуттук идея кыргыз философиясында. – 1-том. – Бишкек, 2017. – С. 217–242.

16. *Жумагулов Т., Мазекова Н.Ж.* Истоки развития гуманизма в философской мысли кыргызского народа [Текст] / Известия НАН КР. – 2017. – № 4. – С. 163–166.

17. *Жумагулов Т.* Вопросы эстетико-гуманистической мысли в творчестве Т. Аскарлова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск. – 2018. – № 3. – С. 183–186 (Ринц).

18. *Жумагулов Т.* Мифы как истоки гуманизма [Текст] // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск. – 2018. – № 3. – С. 186–189 (Ринц).

19. *Жумагулов Т.* Гуманизм и контент-анализ философского творчества Б. Амналиева [Текст] // Проблемы современной науки и образования. – 2018. – № 8 (128). – С. 47–51. Россия.

20. *Жумагулов Т. Ы.* Мукасов как исследователь гуманистической мысли кыргызов [Текст] // Проблемы современной науки и образования. – 2018. – № 8 (128). – С. 51–56. Россия.

21. Жумагулов Т. Основатель историко-философской науки А. Алтмышбаев и его гуманизм [Текст] // Проблемы современной науки и образования. – 2018. – № 10 (130). – С. 23–27. Россия.

22. Жумагулов Т., Ибраев М.Э. Экологические ценности в культуре кыргызов в творчестве М.Ж. Жумагулова [Текст] // Проблемы современной науки и образования. – 2019 № 8. (141) – С.48 – 53. Россия.

23. Жумагулов Т., Доюран М. Н. Саралаев и А. Бекбоев о диалектической логике: принципах и категориях. [Текст] // Проблемы современной науки и образования. - 2020. - №1 (130). –С. 249 -253. Россия.

24. Жумагулов Т., Доюран М. Вопросы философско – гуманистической мысли в творчестве Т. Аскарлова. [Текст] // Вестник КГУ им. И. Арабаева – 2020 - №3. – С.14 – 19.

25. Жумагулов Т. Доюран М. Бири кем дунуйо философиясы. [Текст] // Известия НАН КР –2020 –№3. – С.152–155.

26. Жумагулов Т., Доюран М. Исследование и развитие гуманизма в творчестве А. Какеева [Текст] // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск. – 2021. №5. – С.168 –173. (Ринц)

27. Жумагулов Т., Argen Kadyrov, Bakai Maratov. Humanism of Chingiz Aitmatov Gained Through Suffering of the Epoch (Philosophy of Being Human as the Core of Interdisciplinary Research) (ICCESSH 2021) Available Online 4 September 2021. С. 110–116.

28. Жумагулов Т., Гуманизм в философской мысли кыргызского народа: монография. - Бишкек: Илим, 2022. – 217 с.

29. Жумагулов Т., Табылды кызы Н. Поучительные мысли о человечности в творчестве акынов XIX–XX вв. [Текст] // Известия НАН КР – 2022 -№ 2. – С. 201 -206.

30. Жумагулов Т., Кочкорбаева Ж. А.А.Алтмышбаев – философия тарыхын изилдөөчү гуманист окмуштуу. [Текст] // Известия НАН КР –2022. – № 2. – С. 210–214.

31. Toktoke Zhumagulov. The golden rule of morality: historicalphilosophical analysis, <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis>, 185-193 август, 2023.

**Жумагулов Токтокенин 09. 00. 03 – философиянын тарыхы адистиги
боюнча философия илимдеринин доктору окмуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн “Кыргыз элинин философиялык ойломундагы
гуманизм” аттуу темада жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Түйүндүү сөздөр: адам, гуманизм, дуйнө таануу, кубулуш, ойлом, өнүгүү, коом, көз караш, маданият.

Изилдөөнүн объектиси болуп байыркы убактан ушу күнгө чейинки кыргыздардын коомдук - философиялык ойлому болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз элинин гуманисттик ойлому.

Иштин максаты. Кыргыз элинин гуманисттик ойлорунун калыптанышын жана өнүгүшүн концептуалдуу талдоо.

Изилдөөнүн методдору жана аппаратурасы. Тарыхий-философиялык процессти изилдөөдө усулдук негиз болуп объективдүүлүктүн диалектикалык принциптери ыраатуулук, тарыхийлуулук, өнүгүүнүн идеялары, улуттук менен жалпы адамзаттын биримиги болуп эсептелет. Маныздуу философиялык концепция изилдөөчү кубулуштун жалпы менен катар өзгөчө белгилерин да эске алат. Кыргыз элинин гуманисттик идеяларын, руханий маданиятынын контекстиндеги анын жалпы мазмунун системдик концептуалдык жол менен талдоо- диалектиканын жалпы негиздерин пайдалануунун натыйжасы.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана алардын жанылыгы. Диссертацияда алгачкы жолу кыргыз элинин гуманизминин тарыхий динамикасы изилденген. Кыргыздардын байыркы убактан баштап бүгүнкү кунго чейинки гуманизмдин тарыхий – философиялык талдоонун негизинде келип чыккан диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары жана жобоолору жаңычыл мүнөзгө ээ болуу менен изденүүчүнү бул багыттагы изилдөөгө кошкон жеке салымы катары эсептелет.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболорун байыркы убактан бугүнкү кунго чейинки кыргыз элинин философиялык ойлорун тереңдеп изилдөө процессинде, алардын өзгөчөлүгүн терең түшүнүүдө жана жалпы рухий баалуулуктардын ырааттуулугундагы рационалдуу, гумандуу, ойлорду ачып көрсөтүүдө кеңири колдонууга болот.

Колдонуучу тармактар. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын руханий жашоосунун азыркы кездеги мазмунун, багытын байытууга, билим берүү процессинде, жаш муундарды тарбиялоого өз салымын кошмокчу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жумагулова Токтоке на тему “Гуманизм в философской мысли кыргызского народа” представленной на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00. 03 – история философии

Ключевые слова: человек, гуманизм, мировоззрение, явление, мысль, развитие, общество, взгляд, культура.

Объектом исследования является историческая динамика гуманистической мысли кыргызского народа.

Предметом исследования являются основные мысли и идеи, способствующие становлению и развитию гуманизма кыргызского народа.

Цель работы Концептуальный анализ становления и развития гуманистической мысли кыргызского народа.

Методы исследования и аппаратура. Методологической основой изучения историко – философского процесса является диалектические принципы объективности, историзма, преемственности, идеи развития, единства общечеловеческого и национального. Содержательная историко-философская концепция всегда учитывает как общие, так особенные черты исследуемого явления. Опора на основные диалектические принципы делает возможными системно-концептуальный подход при анализе гуманистической мысли кыргызского народа до современности, целостное ее осмысление в контексте развития духовной культуры.

Полученные результаты и их новизна. В диссертации впервые была исследована историческая динамика гуманизма кыргызского народа. Основные научные результаты и положения диссертации, полученные на основе концептуального историко-философского исследования гуманизма кыргызского народа с древнейших времен до современности являются личным вкладом исследователя.

Рекомендации по использованию. Основные положения диссертационной работы могут быть использованы в процессе углубленного изучения философской мысли кыргызского народа с древнейших времен до современности, понимания и выявления основных его особенностей, определения рациональных, гуманистических идей в структуре духовных ценностей.

Область применения. Результаты исследования могут найти применение в обогащении духовной жизни Кыргызстана, учебно-воспитательном процессе, агитационно-пропагандистской деятельности и воспитании подрастающего поколения.

RESUME

dissertation of Zhumagulov Toktoke on the topic “Humanism in the philosophical thought of the Kyrgyz people”, submitted for the degree of Doctor of Philosophical Sciences, specialty 09.00. 03 – history philosophy

Key words: human, humanism, outlook, phenomenon, thought, development, society, view, culture.

Research methods and equipment. The methodological basis for studying the historical and philosophical process is the dialectical principles of objectivity, historicism, continuity, the idea of development, the unity of the universal and the national. A meaningful historical and philosophical concept always takes into account both general and specific features of the phenomenon under study. Relying on the basic dialectical principles makes it possible to use a system-conceptual approach in the analysis of the humanistic thought of the Kyrgyz people to the present, its holistic understanding in the context of the development of spiritual culture.

The paper widely uses the conceptual provisions on the problems of philosophy and theoretical and methodological developments of the classics of philosophy, scientists of the post-Soviet space and the main conclusions of the researchers of the republic, which relate to the humanistic thought of the Kyrgyz people.

The results obtained and their novelty. The main scientific results and provisions of the dissertation, obtained based on a conceptual historical and philosophical study of the humanism of the Kyrgyz people from ancient times to the present, are the personal contribution of the researcher. The dissertation was the first to study the historical dynamics of the humanism of the Kyrgyz people.

Recommendations for use. The main provisions of the dissertation work can be used in the process of in-depth study of the philosophical thought of the Kyrgyz people from ancient times to the present, understanding and identifying its main features, determining rational, humanistic ideas with the structure of spiritual values.

Application area. The results of the study can be used in the enrichment of the spiritual life of Kyrgyzstan, the educational process, agitation and propaganda activities and the upbringing of the younger generation